

ÁLOMSZÖVEGEK ÉS -METAFORÁK

DON KUIKEN:

Az álommetafora kibővített koncepciója

JEAN-MICHEL QUINODOZ:

Lapfordító álmok

BÓKAY ANTAL:

Megjegyzések az álom metapszichológiájához

ERDÉLYI ILDIKÓ:

A tudattalan testkép álmokban

**BÁLINT KATALIN –
FECSKÓ EDINA ENIKŐ:**

Az álommetafora a pszichoanalitikus filmelméletben

ÁRKOVITS AMARYL:

A DREAM-terápia elmélete és gyakorlata

SZIRTES LILI:

Fantom a tükörben

IMÁGÓ EX-THALASSA BUDAPEST

Az Imágó Egyesület lapja

Alapítva 2010-ben

Kiadja
az Imágó Egyesület, Budapest

3. [24.] évfolyam, 2. szám, 2013

Főszerkesztő: KÓVÁRY ZOLTÁN
Szerkesztőségi titkár: DEVECSERY ÁGNES

A szerkesztőbizottság elnöke: BÓKAY ANTAL
Szerkesztőbizottság:
AJKAY KLÁRA, BÉKÉS VERA, CSABAI MÁRTA, ERDÉLYI ILDIKÓ, ERŐS FERENC,
HÁRS GYÖRGY PÉTER, TOM KEVE, SZÉKÁCS JUDIT, VAJDA JÚLIA, VALACHI ANNA

A szerkesztőség tagjai:
BÁLINT KATALIN, BORGOS ANNA, CSABAI MÁRTA,
ERŐS FERENC (alapító főszerkesztő),
GYIMESI JÚLIA, KOVAI MELINDA, KOVÁCS ANNA, KÓVÁRY ZOLTÁN,
LÉNÁRD KATA, PAPP-ZIPERNOVSZKY ORSOLYA

Jelen számot szerkesztette:
ERDÉLYI ILDIKÓ, PAPP-ZIPERNOVSZKY ORSOLYA

E számunk megjelenését anyagi támogatásukkal segítették:

A „Budapest Bank Budapestért” Alapítvány
Anonim támogatóink jövedelemadójuk 1%-ával

Imágó Budapest szerkesztősége,
E-mail: imago@imagoegyesulet.hu
Honlap: <http://www.imagoegyesulet.hu> | <http://imago.mtapi.hu>

ISSN 2062–5383

Imágó Egyesület, 2013
Felelős kiadó: ERŐS FERENC

Tördelés: KOVÁCS ANNA
Borítóterv: HARSÁNYI TAMÁS
Nyomdai munkálatok: BODNÁR NYOMDA

Terjeszti: L'Harmattan Könyvkiadó és Terjesztő Kft. (1088 Budapest, Múzeum u. 7.)

Bevezető

Az Álomfejtés 1900-as megjelenését követő időben a pszichoanalitikusok a freudi felfedezések nyomában dolgoztak pszichoterápiákban álmokkal. Az 1950-es években az álmok iránti érdeklődés fókusza áttevődött az idegtudományok területére. Az álom kutatásának igénye ekkor a társadalom felől érkezett, ugyanis a vietnami veteránok társadalmi újra-beilleszkedési zavarai a visszatérő rémálmok tünetei következtében szükségessé tették a beavatkozást.

A jelen korban a pszichoanalízisen belül és a pszichoanalízishez az elméleten keresztül közelítő tudományokban újra megnőtt az érdeklődés az álmok iránt. Ehhez hozzájárultak a modern kötődési- és a csecsemőkutatások eredményei, valamint a pszichoanalízisen belül születő interszubjektív irányzat a hozzá kapcsolódó áttétel–vizontáttétel újraértelmezésével. Az elméleti megközelítés oldaláról lényeges szerepet játszottak a modern szövegelemzési eljárások, valamint a művészetpszichológiai kutatások, és maga a művészet is. Az elbeszélte álmok személyes szövegek lettek, melyek a narratív elemzési technikák mellett – eredendő képességük folytán – a poétikai eljárások alkalmazását is megkívánták.

Az Imágó Budapest „Álomszövegek és -metaforák” című számának tanulmányai-ban megtalálhatók mind az elméleti szakember, mind a gyakorló pszichoanalitikus szempontjai. A tanulmányok közötti összefüggést megteremtő fő szál az álom-szövegek jelenkori „olvasásának” bemutatása és kapcsolata a művészeti alkotásokkal. Ez utóbbit ragadta meg a Műhely című folyóirat 2008-as dupla tematikus száma is, melyben az álomhoz kapcsolódó művészeti alkotások szerepeltek elméleti, elemző tanulmányok mellett. Magyarországon a Lélekelemzés és a Pszichoterápia rendszeresen közöl az álmot fókuszba állító esettanulmányokat és terápiás elméleti írásokat, 2010-től pedig az álom neuropszichoanalitikus megközelítésének eredményeiről is olvashatunk.

Jelen számban a teoretikus szempontból közelítő tanulmányok közül Don Kuiken az álom és az irodalmi alkotások közötti összefüggéseket vizsgálja, és Freud kétféle sűrítés-konceptiójából kiindulva a keverék képek mintájára vázol fel egy újfajta metafora-felfogást. Az álomszövegek elemzését tanulmányában az irodalomtudományból „átemelt” központi témák mentén kísérli meg.

Az álom elméleti és terápiás gyakorlatának összefüggéseiben született Jean-Michel Quinodoz tanulmánya, amelyben egy, a szerző saját analitikus gyakorlatában felfedezett álom-típus, a lapfordító álom, elemzését végzi el. A lapfordító álmok, bár a páciens számára ijesztő, primér fantáziákat hordoznak, egy konfliktus átdolgozásának végén, az integráció jeleként értelmezhetőek, és a terapeuta számára a páciens megnövekedett énejét jelzik.

Bókay Antal az álom metapszichológiai elméletét kutatja, a benső lelki tartalmak elérési, megismerési és működési módjának modelljeként. Tanulmányában a Freudtól indul és a mai filozófiai diskurzust (például Jacques Derrida, Jean-François Lyotard és Julia Kristeva írásait) meghatározó posztmodern szubjektum-elmélet egyik láncszemének tekinti az álmot, ami a lacani Imaginárius és Szimbolikus közötti átírás természetét is hordozza.

Erdélyi Ildikó egy pszichoanalitikus koncepció, a tudattalan testkép gyakorlati alkalmazásáról ad számot álom-szövegek elemzéseivel. A fogalom teoretikus hátterének bemutatását a tanulmányban a tudattalan testkép érzeteinek és szóképeinek álombeli megjelenései és értelmezésük teszik teljessé.

Bálint Katalin és Fecskó Edina írása a pszichoanalitikus filmelmélet történetében tekinti át a film és az álom kapcsolódási pontjait. Ez egyben az elmeműködés és egy művészi forma működésének közvetlen párhuzamba állítási lehetőségét és annak megvitátását kínálja.

A módszertani műhelyben rovatunkban Árkovics Amaryl a dream-terápia módszertanát ismerteti terápiák folyamán elmondott álmokkal illusztrálva. Az egyes álmok megjelenése egyben ennek a rövid dinamikus terápiás módszernek az egyes szakaszait is jelzi.

Szirtes Lili Holokauszt-túlélők több generációs leszármazottainak álmait elemzi Ferenczi Sándor, Dina Wardi, Erdélyi Ildikó és mások pszichoanalitikus elméleti fogalmainak segítségével.

Budapest, 2013. szeptember 22.

*Erdélyi Ildikó és Papp-Zipernovszky Orsolya
szerkesztők*

TANULMÁNYOK

*Az álommetafora kibővített koncepciója*¹*Don Kuiken*

Különböző okok miatt az irodalom és az álmok közötti analógia a kortárs álomkutatás egyik legkitartóbban vizsgált témája. Először is az irodalom a kreatív képzelet konstrukciója. Az ismerős formák újszerű reprezentációja az álmodásban szintén kreatívnak tűnik ennek a bizonytalan terminusnak valamilyen értelmében. Másodszer az irodalom narratív bemutatása annak, hogyan vezet egyik gondolat, tett vagy esemény a másikhoz. Az álmok szintén birtokolják az értelmesen megformált történetek szerkezetét. Harmadszor az irodalom gazdagon át van szöve figuratív kifejezésekkel, akár a metafora vagy a metonímia. Az álmodás szintén részt vesz azokban a folyamatokban, amelyek ezeket az ismerős trópusokat alakítják. Így lesz tantaluszi kínokat okozó az irodalom és az álom analógiája, amely lehetséges ellentétet is kínál a modern álomkutatást átjáró biológiai és pszichológiai redukcionizmussal szemben.

Csakhogy a posztmodern kommentárok uralta korban van valami alapvetően problematikus a javasolt álom – irodalom analógiával kapcsolatban. Az analógiát elfedték az irodalomelméletek azon felhői, amelyek hevesen vitatják, hogy az irodalmi szövegeknek bármi megkülönböztető sajátja volna. Ahogy Terry Eagleton megfogalmazta:

Bármi lehet irodalom, és bármi, amit megváltoztathatatlanul és kétségen felül álló módon irodalomnak tartanak – például Shakespeare –, megszűnhet irodalomként létezni. Minden olyan hitet fel kell adni, amely szerint az irodalom tanulmányozása egy szilárd, jól meghatározható egység vizsgálata, ahogyan például a rovaratan szolgál az ízeltlábúak tanulmányozására. [...] Az irodalom nem létezik abban az értelemben, hogy garantáltan változatlan értékű munkákból álló, bizonyos inherens tulajdonságokkal rendelkező együttes. (2000, 15-16.)

¹ Eredeti megjelenés: An Enriched Conception of Dream Metaphor. *Sleep and Hypnosis*, 1999, 1(2):112-121. Ezúton is köszönjük a tanulmányt Don Kuikennek, és hozzájárulását a fordításhoz.

Márpedig ha az irodalomnak nincs megkülönböztető identitása, ha nincs olyan, hogy „irodalmiság”, akkor mi lesz az álom és az irodalom analógiájából? Akkor az álmodás, mint az irodalom is, csak egyszerűen a konvenciók és az ideológiák történelmileg meghatározott hálózatának egy újabb működési terepévé válik? Akkor az álomkutatás is, mint az irodalomkutatás, egy olyan történészkedő szemlélet tárgyává lesz, amely folyamatosan és könnyörtelenül dekonstruálja az őt irányító társadalmi és politikai érdekeket?

Bár az álomkutatást nagyban gazdagíthatja a történeti szempont, az álom és az irodalom analógiáját vizsgáló tudósok és kutatók nem aknázták ki teljes mértékben a huszadik században lezajlott, a formalizmustól a strukturalizmuson, a poszt-strukturalizmuson át a dekonstrukcionizmusig tartó váltások következményeit. Volna még érv amellet, hogy ezt megtegyék, bár az irodalom és az álom analógiájának története nem azonos az irodalomelmélet történetével.

A mito-poézistól a neo-formalizmusig

Ennek a századnak a legnagyobb részében az irodalom és az álom közötti analógia koncepcióinak természete főleg mito-poétikus volt. Elsősorban narratológiai jellegű próbálkozásaik során tudósok és kutatók megpróbálták tisztázni, hogy hogyan teremtődtek újra a legősibb történetek az álomban és az irodalomban a kollektív és a személyes emlékezetben. Maradandó nézetük szerint az irodalom és az álom megteremti a filogenetikusan vagy ontogenetikusan ősi cselekményelemek mintázatának vég nélkül megújuló formáit. Legyen az apollóni, dionüszoszi, prométeuszi vagy ödipális, kényszeres vagy hisztérikus, komikus vagy tragikus, forgatókönyvi vagy archetipikus, újra felfedezték a közös cselekményelemek mintázatának változó mértékben megváltoztathatónak feltételezett örökségét az álomban és az irodalomban. Sigmund Freud, Otto Rank, Carl Jung és követők az álom narratíváknak a 19. századi tudományosságon alapuló mito-poétikus jellemzését adták, és mito-poétikus irodalomelméletet fektetett le Robert Graves, Maud Bodkin, Northrop Frye és mások is.

Ezzel szemben az álom és az irodalom analógiájának bemutatása az utóbbi három évtizedben neo-formalista alternatívát kínált. Ahelyett, hogy az ősi cselekményelemek mintázatának átalakulását vizsgálták volna, ezek az elméletek az élmény átalakulására koncentrálnak, amelyek figuratív kifejezésekben válnak manifesztté, különösen a fő irodalmi trópusokon keresztül, mint például a metafora és a metonímia. Legalábbis elméletben az irodalmi trópusok meg tudják változtatni bármilyen cselekményelem megtapasztalását. A formalista irodalomelméletben, amit az orosz formalisták e század második és harmadik évtizedében fejtettek ki, az irodalmi trópusok az irodalmi eljárások szélesebb

skáláján foglaltak helyet, amelyek meghatározták az „irodalmisságot”, és amelyek az irodalmi szövegek megkülönböztető átalakító potenciálját adják. Hasonlóképpen, az álom és az irodalom analógiájának neo-formalista tárgyalása során, például George Lakoff, Bert States és mások felteszik a kérdést, hogy ezek a folyamatok, amelyek által az irodalmi eljárások kifejtik hatásukat, ott vannak-e azokban a tapasztalati módokban, amelyek az álom transzformációs képességét alkotják. Érdemes áttekinteni az eredeti formalista feltevéseket, hogy tisztázzuk a transzformációs képesség mibenlétét.

Az orosz formalisták, mint például Viktor Sklovszkij és Roman Jakobson, valamint a Prágai Kör tagjai, mint Jan Mukarovsky, eredetileg azt feltételezték, hogy az irodalmi szövegek a nyelvhasználat módjában különböznek a nem irodalmiaktól. Az irodalmi szövegekre az „eljárások” szervezett készlete jellemző, eltérnek a mindennapi nyelvhasználattól fonetikai szinten (pl. alliteráció, asszonánsok), grammatikai szinten (pl. ellipszis, ismétlődő kifejezési szerkezetek) és szemantikai szinten (pl. metafora, metonímia). Ezek az irodalmi technikák közösen magukban hordozzák a szöveg referensei defamiliarizálásának képességét, hogy az ismerőst ismeretlenné tegyék, hogy a „sziklát sziklássá tegyék” – ahogy Sklovszkij kifejezte (1965). Például Theodor Roethke költeményében, a *Bánat*-ban (Van Peer, 1986, 78-82.) két szorosan összefüggő metafora kérdőjelezi meg az íróasztalon lévő egyszerű eszközöket fogalmát:

„Ismerem a ceruzák kérlelhetetlen szomorúságát
a formás dobozokban, írómappa- és levélnehezék-bánatot (...)”*

Azzal, hogy szomorúságot, majd bánatot tulajdonít az élettelen tárgyakkal, az olvasó a mindennapi irodalmi tárgyak friss jellemzésével szembesül, és a *p* hangok alliterációs ismétlésével a második sorban puha, leereszkedő hangsúlyt ad melankolikus nyugalmuknak.

A neo-formalista törekvések szerint az álmok osztoznak a defamiliarizációs technikáknak ezekben a mintázataiban. Amikor például egy négy éves gyermek azt mondja a REM álomból ébredve, hogy „Aludtam a fürdőkádban” (Foulkes, 1985), az ágy és a fürdőkádból álmódott kombinációja nyilvánvalóan összehasonlítható egy olyan metaforikus kijelentéssel, amely feloldja az ismerős kategória határokat: „Ez a fürdőkádban egy ágy.” Ráadásul az álmódott kombináció üdítően friss koncepciója a fürdőkádnak, mint olyan helynek, amelyben hátra lehet dőlni, és pihenni. Vagy vegyük azt a példát, hogy egy

* Várady Szabolcs fordítása

fiatalasszony azt álmodja, hogy az első házassági évfordulója előkészületei során nem találja az esküvői ruháját (Hall, 1953, 179.). Az esküvői ruha nyilvánvalóan össze van hasonlítva egy metonimikus kifejezéssel, amelyben egy tárgy, melyre az évfordulós ünnepségekhez van szükség, a szertartás előtt tett ígéretet jelzi a házasság beteljesedésére. Az egészen a résszel való metonimikus behelyettesítése hangsúlyozza a hiányzó beteljesülést a házasság ígéretében: "Nincs meg az esküvői ruhám" annyit tesz, hogy „Nincs meg a házasságom ígért beteljesülése”. Vagy egy másik példában vegyünk egy fiatalembert, akinek ismétlődő rémálmai vannak, amelyben, ahogy ő mondja, „Kutyák üldöznek az erdőn át” (Arenson, 1987). A homofonikus hasonlóság (chased/chaste)* megragadó szexuális konnotációt ad annak, hogy menekülésével őrzi erényét.

Vitatott a neo-formalista álomelemzési érvelés érvényessége. Egyesek azzal érveltek, hogy az álmodás általában birtokolja azt a defamiliarizálási képességet, amelyre a korábbi példáink utaltak, mások, köztük e sorok írója is (Kuiken, 1996), amellet állnak ki, hogy az álmok csak néha birtokolják ezt a transzformációs képességet. A milliárdnyi szöveg közül, amit olvasunk, csak néhány „irodalmi”, és csak ezek bírnak azzal a kivételes képességgel, hogy az életesemények ismerős koncepcióit defamiliarizálják; hasonlóképpen a sok álom közül, amelyek megtöltik az éjszakáinkat, csak néhánynak van ehhez hasonló defamiliarizáló és transzformáló hatása. Rendszeresen elhomályosítottuk ezt a lehetőséget az irodalmi trópusok, különösen a metafora elvilágiasításával azáltal, hogy referenciális struktúrája láthatóan jelen van minden álomban. Ezáltal homogenizáltuk az álomelélményeket és az őket formáló folyamatokat, ennek megfelelően interpretatív kísérleteinkben elvesztegettük transzformációs erejüket. Hogy megalapozzam ezt a lehetőséget, először a metaforával kapcsolatban teszek néhány megjegyzést, azzal az irodalmi trópusal kapcsolatban, amelyet a legtöbbször vontak be az álom és az irodalom közti analógia tárgyalásába.

A metafora határai

A formalista irodalomelmélet által leírt eljárások skáláján az álom és az irodalom analógiájának tárgyalása ritkán terjed túl a metaforán és a metonímián. Ez a szűkítés részben Jakobson (1956) nagyhatású, a két elsődleges általános nyelvészeti elv melletti érveire vezethető vissza. Szerinte a metafora a hasonlóság kifejezésének az eszköze, mint például a „láng” és a „szenvedély” között,

* Az eredetiben (üldöz/szűzies) fonetikai homonímia (ford. megj.)

és a metonímia a rész–egész viszony kifejezésére szolgál, mint például a „szárny” és a „madár” között. Amint azt Jacques Lacan (1966) felvetette, a metonímia és a metafora közötti dichotómia konvergál Freud álommunkáról szóló beszámolójában a tudattalan „nyelvével”, különösen a sűrítés és az eltolás leírásában. A sűrítés nyelve, mint az ágy–fürdőkád esetében, a metaforikus gondolkodásnál ragadja meg a folyamat gyökerét; a sűrítéshez hasonlóan a metaforát nevezhetjük a hasonlóság-keresés tapasztalati módjának. Az eltolás nyelve, mint a „házassági ígéretek” reprezentációja az „esküvői ruhával”, megragadja a metonimikus gondolkodás gyökerét: mint az eltolásnál, a metonímia a kontextus-keresés tapasztalati módjának nevezhető.

Bár nem mindig lehet a hatást közvetlenül Jakobsonig, Lacanig vagy Freudig visszavezetni, a metaforikus, és kisebb mértékben a metonimikus tapasztalati módok, elsőbbséget kapnak a legtöbb mai leírásban, amikor az irodalom és az álom analógiája van terítéken. Néha az értekezések a tapasztalati módokról váratlanul tűnő fordulatot hoznak: a metafora privilegizált helyzetbe kerül a metonímia rovására. Kugler (1982) például a metaforát a költészetben és az álomban mint a képzelet hangját írja le, miközben a metonímia a propozíciós tudatosság egyenesvonalú szintaktikai nyelve. Kugler olvasatában Jakobson megkülönböztetése a metafora és a metonímia között élesen szemben áll Lacanéval, aki mind a metaforát, mind a metonímiát irodalmi trópusként kezelte mint a tudattalan képletes hangját. Ebből következően Kugler számára, csakúgy mint Hunt (1989) nézete szerint, aki hasonló perspektívában látja a kérdést, a metafora nyelve marad virtuálisan az irodalom és az álom közötti analógia kizárólagos fókusza.

Legtöbbször a metafora nyelvét helyezik előtérbe, miközben a metonímia csak epizód szerepet kap. Lakoff (1993) szerint például az álmodás egy „gondolatforma”, amelyen belül a „konceptuális metafora” fejezi ki mindazt, amit átélnek (87.), és amikor megnevezi a metonímiát, az csak arra szolgál, hogy segítsen feltérképezni a forrástartományt a céltartomány felől a konceptuális metaforánál. Hasonlóan, bár Calvin Hall (1953) mind a metaforát, mind a metonímiát beleérti az álmodó koncepciójában a „jelölt tárgyak” kifejezési módjaiba, a metafora egyértelműen kitüntetett a példái között. Másrészt viszont Hall, a mito-poétikus alapállás többi örökösével egyetemben, gyakran használja a „szimbólum” kifejezést olyan módon, hogy az elhomályosítja tropológiai elemzését.

Általában véve az álom és az irodalom analógiáját tárgyalva Kugler, Hunt, Lakoff és Hall a metaforát úgy tekintik, mint a trópusok királynőjét, mint a képzelet elsődleges nyelvét. Richard Jones (1987), aki valószínűleg a leginkább egyértelműen jár el ebben a koronázásban, összefoglalóan azt mondja, hogy egy álom „megjelenését tekintve” nem más, mint „a befejezetlen metaforáknak egy erőlködés nélkül és öntudatlanul készített sorozata, amelyeket

egy történetvonal köt össze” (88.). Ellenvetésem itt nem merül ki egyszerűen abban, hogy a többi fő trópus (szinechdoché, metonímia, irónia) hiányzik ebből az elemzésből, bár States (1988) kísérletét tartom az álom és az irodalom analógiájának aktuális kutatásában a legátfogóbb számadásnak arra, hogy minden fő trópuszt belefoglaljon elméletébe. Kifogásaim már ott kezdődnek, ahol ezek a szerzők a metaforát, mint olyat, kezdik analizálni.

Az első nagyobb nehézség abból adódik, hogy az álommetaforákat általában jelölőnek írják le, vagyis olyan kifejezési formaként, amelyek magukon kívül valami másra mutatnak. Nagyjából ez azt jelentené, hogy a gyermek fürdőkádját úgy tekintik, mint ami metaforikusan utal az ágyára. A metafora ilyen felfogásának két sajnálatos korlátja van. Először is, elmulasztja megragadni azt a performatív folyamatot, amelynek során egy hordozó és egy téma interakcióba lép, hogy metaforát alkossanak (vö.: Richards, Black, Beardsley). Másodsor azzal, hogy ezt az interakciót képtelen megragadni, a metafora ilyen referenciális elmélete nem tudja megmagyarázni egy álommetafora újszerű, defamiliarizációs erejét. Hogy lássuk, ez hogyan lehetséges, érdemes áttekintünk Freud (1900) leírását a sűrítésről. Amennyiben, ahogy Lacan javasolja, a sűrítés analóg volna a metaforával, segítségünkre lehet felidézni, hogy Freud az igazi sűrítés két fajtáját írta le. Ahogy ki fog derülni, ez a kettő két eltérő modellt kínál arra vonatkozóan, hogy hogyan működnek az álommetaforák.

Először is ahhoz, hogy gyűjtőképet alkossunk, az álomgondolatokban két vagy több hasonló elemet egy olyan álomelem hordoz, amely fizikai formájában azonos egyikükkel. Az egyik elem, A, az álmon belül vonatkozik egy vagy több álmon kívüli dologra, például B-re vagy C-re. Például Freud mintaálmában Irma alakja jelenti Irmát, természetesen, de jelenti Freud egy másik felnőtt páciensét is, az egyik fiatal páciensét, legidősebb lányát és feleségét (209-210.) Másrészt ahhoz, hogy keverék képet formáljunk, két vagy több hasonló elemnek az álomgondolatokban össze kell keveredniük az álomképbe, az álomkép fizikai megjelenése összeilleszti a különböző alakok tulajdonságait, akiknek hasonlósága így megjelenítődik. Ebben az esetben A, B és C részben mind – bár lehet, hogy csak nagyjából – jelen vannak az álomban. Így Freud egy másik álmában egy szőke szakállú férfi alakja jelentheti Freud barátját, nagybátyját, apját, és őt magát – de ezt úgy éri el, hogy ezeknek a szakállas arcoknak a vonásait egymásra vetíti egy kicsit homályos, szürkés, keverék képbe (210.).

Sok szerző számára, szándékoltan vagy nem, a gyűjtőkép úgy tűnik, megteszi, mint az irodalmi metafora álom analógiája. Általában, ha A és B hasonlítanak egymásra, és ha a sűrítés mechanizmus az álomba foglalja A-t, de B-t nem, ezek a szerzők hajlamosak azt állítani, hogy A metaforikusan jelenti B-t. Így amikor Jones (1987) leír egy álmot, amelyben az álmodó lánya azt mond-

ja: – Anyám, egy medve van a hátad mögött. Menekülj! – ez a felkiáltás metaforikusan utal arra az időre, amikor az álmodó lánya ösztökélte anyját, hogy váljon el a férjétől (90.) Vagy amikor Lakoff (1993) leír egy álmot, amelyben az álmodó azt mondja: – Vak vagyok, vak vagyok! –, ez a kijelentés metaforikusan a helyett áll, hogy – Tudatlan vagyok, tudatlan vagyok! (89.). Mindkét példában van egy hiátus, egy különállás a metaforikus hordozó és a témája között. Ennek a különállásnak két szempontja ütközik ki. Először is – a gyűjtőképhez hasonlóan – a metaforikus hordozó, ugyanúgy, mint az álmodó felkiáltása: „Vak vagyok, vak vagyok!”, expliciten „jelen” van az álomban, míg a téma, „Tudatlan vagyok, tudatlan vagyok!”, hiányzik, vagyis csak impliciten – vagy tudattalanul – van jelen. Másodsor, a metaforikus hordozó és a téma közötti viszony egyirányú. A metaforikus hordozó, az álmodó felkiáltása a témáról szól, vagyis a saját maga által belátott tudatlanságról, és ez a viszony nem lehet reciprok.

Ezt a különállást nem csökkenti a metafora teoretikusok által leggyakrabban hangoztatott indikátor, a kifejező erő: az álomkép többszörösen jelölt, pluriszignifikáns jellege (vö. 14). Lakoff (1993) például felteszi, hogy „... a különösen erőteljes álmoknak többszörös jelentése van” (89.). Akármilyen legyen ez a kifejezőerő, független attól a különállástól, amire én hivatkozom. A gyűjtőkép modellje szempontjából nem jelent eltérést, hogyha újabb metaforikus témát adunk hozzá olyan módon, hogy A metaforikusan jelenti mind B-t, mind pedig C-t. Ha az álmodó felkiáltása – Vak vagyok, vak vagyok! – metaforikusan azt jelenti, hogy ezt mondja magának: – Impotens vagyok, impotens vagyok! – továbbá azt is, hogy – Tudatlan vagyok, tudatlan vagyok! –, a metaforikus hordozó és a most már többszörös referensek közötti viszony nem változik, megmaradnak „jelenlétüknek” illetve „hiánynak”, és viszonyuk továbbra is megmarad egyirányú „róla szóló”-nak.

Ha az álommetafora modelljei Freud keverék képekről szóló koncepciójával lettek volna analógok, és nem pedig a gyűjtőképekről alkotott koncepciójával, az eredmény egészen más lenne. A metaforikus hordozó és a témája közti különállás megszűnt volna. Mi történik akkor, amikor A és B hasonlítanak egymásra, és együtt alkotnak egy keverék álomképet? Most A jelöli metaforikusan B-t vagy B jelöli metaforikusan A-t? Tekintsük át a következő, Hall (1962) által leírt álom narratívát, mely segíthet tisztázni, mi az eltérő az álommetaforának ebben a modelljében:

Felkeltem az ágyból, és kimentem a fürdőszobába, és megpróbáltam kinyitni a csapot. Csavartam és csavartam, de nem jött víz belőle. Akkor elhatároztam, hogy hívok egy vízvezeték-szerelőt. Nemsokára nyílt az ajtó, és egy kezeslábasba öltözött ember közeledett hozzám. Közelebről szemügyre véve megállapítottam, hogy a szerelő nő. Furcsálltam a helyzetet, hogy nő a szerelő, de ő

zavartalanul odalépett a mosdóhoz, elcsavarta a csapot, és a víz azonnal folygni kezdett. (113.)

Mivel az álom egy éjszakai magömlésben végződött, Hall biztos volt benne, hogy a csap metaforikusan jelentette az álmodó koncepcióját saját péniszéről 1948. február 22.-e éjszakáján (1962, 114.), és hogy az álmodó „tisztán mechanikus elképzelését tükrözte a szexualitásról” (1953, 177.). Hall egyértelműen hívja be azt a modellt, amelyben az álommetafora olyan, mint a gyűjtőkép: a csap, amely „jelen” van az álomban, metaforikusan utal az álmodó péniszére, egy impliciten „jelenlévő” álombéli „hiányra”.

De States (1993) ennek az álomnak egy alternatív interpretációját kínálja egy olyan módszer szerint, amely az álommetaforát leginkább keverék képként kezeli. States nem vonja kétségbe, hogy az álomnak szexuális konnotációja volna. Viszont elképzelése szerint mind egy vízvezeték-szerelő, mind pedig egy szexuális forgatókönyv szerepel az álomban, egy keverék jelenetet alkotva, amely, az ő kifejezésével élve „kettős ügynök”. Amikor úgy olvassa ezt az álmot, mint egy irodalmi szöveget, akkor kiderül, hogy:

A szexuális találkozás kifejezett nüansza, amely az álmodó fejében járt azon az éjszakán... tartalmazta a szexuális kielégülés igényét, sokkal inkább, mint például a csábítás csiklandozását vagy a szexuális aktus örömeit vagy frusztrációját... Az álom ügyesen fogja be a közmű világot a test magánvágyainak körébe, akár egy sóhajtásnyi szex nélkül.” (75.)

Ebben a szövegösszefüggésben a csap és a pénisz keverék képe eredményez egy olyan fürdőszobai tárgyat, amelyet csak egy nő tud „elcsavarni”*. A kép teljes komplexitását az adja States (1933) érzésében, hogy összeütközésbe kerülnek látszólag „össze nem illő” dolgok. Miközben States nyelvezete a konfrontációról aktív versengést tételez fel (147.), Freud nyelve a felülírásról passzív átszivárgást jelez (1900, 219-220.), mindkettőt foglalkoztatja a képek keverék jellege, amely az „inkongruens területek” (Ortony, 1979) jelentései közötti interakcióból adódik.

Ennek folytán Hall nevezetesen „kinyitott” álmodója számára a különállás a metaforikus hordozó és a téma között feloldódott. De a szerelő jelenete és a szexuális jelenet egyaránt „jelenléttel” bírnak, bár mind a kettő meg van változtatva néhány ismerős attribútum hiánya miatt, amilyen például az, hogy a szerelő tipikusan férfi, vagy a férfi nemiszerv jellegzetes formája. A „rőla szóló” jelleg [aboutness] is fel van oldva. Nem nyilvánvaló semmilyen módon,

* Az eredetiben a *turn on* kettős jelentése: elcsavarni, pl. csapot és szexuálisan felizgatni valakit (ford. megj.)

hogya a szerelő jelenet metaforikusan szexuális jelenetre vonatkozna. Ehelyett mindkét jelenet egyaránt részt vesz az ismerős jelentések álmodott dekompozíciójában, miközben újszerű és kevésbé ismerős variációk kompozíciója zajlik viszonylagosan hasonló témákból. Ebből a szempontból a sűrítés keverék képének modellje megragadja az álommetafora hasonlóságot kereső természetét. Sőt, mi több, megragadja az álommetafora deviáns, defamiliarizáló, transzformációs képességét is.

Két dolog a csapos álommal kapcsolatban további figyelemre érdemes. Először is *States jellemzése az álommetaforáról, mint a sűrítés keverék kép modellje, hűen tükrözi a manifeszt álom teljes komplexitását. Ezzel szemben Hall álommetafora jellemzése, amely analóg a sűrítés gyűjtőkép modelljével, ezt nem teszi.* States olvasata megragadja a feszültséget a szexuális és a szerelő jelenet között olyan módon, ami teljesen elvész, amikor az álmot úgy interpretáljuk, hogy az az álmodó szexuális szervi koncepciójáról szól. Közelebbről, Hall interpretációja szem elől téveszti azt az értelmet, amely szerint ez az álom az álmodó szexuális koncepciójának szocialitásáról is szól. Az álmodó a közmű szolgáltatást mint leplezett szexuális találkozást érzékeli, a vízvezeték-szerelést pedig mint finoman szexualizált tevékenységet. Ebben az értelemben Hall interpretációja pszichológiailag redukcionista: félreolvassa a kétirányú hatásokat, amelyek a keverék képet alkotják, egyirányú referenciális viszonyt lát a gyűjtőképben.

Jelen kritikámban nem foglalkoztat a biológiai redukcionizmus, amely ugyancsak tetten érhető a szexualitás azonosításában, mint a vízvezeték-szerelő metaforájának jelöltjében. Hall interpretációja akkor is redukáló lenne, ha azt gondolná, hogy a vízcsep metaforikusan az ifjúság kútját jelölné. Viszont az foglalkoztat, hogy Hall feláldozza a keverék kép komplex és kifejező újszerűségét azáltal, hogy egy olyan interpretációs módot használ, amely a gyűjtőkép referenciális nyelvéhez való. Ugyancsak nem különösebben foglalkoztat, hogy ez a fajta interpretáció a terápiás cél felől nézve kivégezheti az álmodó álomélményét. Inkább az érdekel, hogy ez a fajta interpretáció terápiás szempontból lapos, éppen azért, mert félreérti az álmot, mind azt, ahogyan kialakult, mind pedig a kialakult álmok teljes komplexitását.

Második megjegyzésem az, hogy ez az álom bejelent egy váltást a keverék kép metaforájának modelljében, amit sem Hall sem States nem vett figyelembe. Ez a bejelentés abban a kifejezésben van, hogy „közelebbről szemügyre véve”. A kifejezés előtt az álombeszámolóban az álmodó úgy írta le a vízvezeték-szerelőt, hogy „egy ember kezeslábasba öltözve”. Továbbá ezelőtt a kifejezés előtt az álombeszámoló egy jól megformált narratíva különösebb érdekesség nélkül. Valójában éppen olyan világi, mint a „reprezentatív” álmok, amelyeket általában a REM alvásból módszeresen felébresztve kapunk az álmlaboratóriumban (pl.: Foulkes, 1985; Snyder, 1970). „Felkeltem az

ágyból és kimentem a fürdőszobába és megpróbáltam kinyitni a csapot. Csavartam és csavartam, de nem jött víz belőle. Akkor elhatároztam, hogy hívok egy vízvezeték-szerelőt. Nemsokára nyílt az ajtó és egy kezeslábba öltözött ember közeledett hozzám.” Ez egy meglehetősen ismerős, „kimegy a fürdőbe, nem jó a csap, hívja a szerelőt”-típusú jelenet, ahogy Foulkes (1985) is hangúlyozza. És, talán leszámítva a benne érezhető zavart a rossz csap miatt („Csavartam és csavartam”), ez a narratíva eléggé lapos. De a kulcsmondat, hogy „Közelebről szemügyre véve”, amely a vizuális újraorientációra utal az álmon belül, váltást jelöl az álom struktúrájában. „Közelebről szemügyre véve megállapítottam, hogy a szerelő nő. Furcsálltam a helyzetet, hogy nő a szerelő, de ő zavartalanul odalépett a mosdóhoz, elcsavarta a csapot, és a víz azonnal folyt kezdett.”

A váltás után olyan újszerűséggel találkozunk, amelyen lehet csipkelődni: a női szerelő. És a váltás után, az ismerős „kimegy a fürdőbe, nem jó a csap, hívja a szerelőt”-típusú jeleneten belül váratlan szexuális konnotációk jelennek meg a szerelés közben. Saját kutatásunk (Kuiken és Sikora, 1993; Busink és Kuiken, 1996) azt mutatja, hogy a nagyhatású álmok rendszeresen tartalmaznak az imént leírthoz hasonlatos vizuális újraorientációt. A nagyhatású álmok tehát kivételes alkalmat nyújthatnak, hogy megvizsgáljuk ezeket az átalakulásokat, amelyek a keverék képek defamiliarizációja felé mutatnak.

Defamiliarizáló átalakulások az álomban

Az az álom, amelyik az ébredés után is hatással van gondolatainkra és érzéseinkre függetlenül a szándékolt értelmezési kísérletektől, feltehetően tartalmaz erősen elkülönülő vizuális újraorientációt. Néhány példában ezek az újraorientációk az álomjeleneten belül a tekintet hozzáigazítását jelentik, a levéltettek, ahogy közelebről megnézzük őket, kis bogarakhoz hasonlító pókokká válnak, vagy fenyegető kígyók, ahogy jobban megnézzük őket, színes, békés útitársakká válnak, stb. Más esetekben ezek az újraorientációk teljes jelenetváltással járnak: a cselekmény egy lepukkant albertai szállóból átkerül egy franciaországi üdülőhotelbe; egy szűk fürdőszobai jelenet hirtelen átkerül egy szűrt fényű nappaliba, stb. Megint más esetekben ezeket az újraorientációkat addig jelen nem lévő tárgy, háttér vagy szereplő „betolakodása” jelzi, egy liftnek például van még egy ajtaja, az egyik szereplőnek hirtelen kés van a kezében, stb.

Arra van független bizonyíték, hogy ezek az újraorientációk fázisos eseményekkel hozhatók összefüggésbe, mint például a középfüli izmok mozgása, a tranziens szemizom potenciálja, valamint azok a szemmozgások, amelyek az REM és a NREM alvásban fordulnak elő (Bliwise és Rechtschaffen, 1978; Olgilvie, Hunt et al, 1982; Rechtschaffen, Watson et al,

1972; Watson, 1972; Watson, Bliwise et al, 1978). Arra is van bizonyíték, hogy az ilyen újraorientációk „osztályon belül átalakulást” (Rittenhouse, Stickgold és Hobson, 1994) hoznak magukkal, vagyis a levéltetvekből pókok válnak, és az egyik fajta szállodából a másik fajta, de a levéltetvekből nem lesznek szállodák. És arra is vonatkozik bizonyíték, hogy ezek az újraorientációk az álomnarratíván belül több élénkséget, érzelmességet és drámai komplexitást hoznak magukkal (Kramer, Roth és Czaya, 1974).

Lehet, hogy az álom folytonosságának ilyen szakadásai metaforikus átalakulások az álom narratívájában; vagyis lehet, hogy pszichobiológiailag mediált váltások a keverék képben inherens defamiliarizált újdonságok felé. Mostanában kezdtük alaposabban vizsgálni ezt a lehetőséget. Az alábbiakban egy részletesen elemzett álmon keresztül mutatom be a megközelítésünket, amelyről States számolt be (1993), és amely világosan mutatja az álom defamiliarizációs átalakulását.

Egy szűk fürdőszobában vagyok K-néval, a tanszékünk titkárnőjével. Úgy tűnik, hogy függönyt készítünk az ablakra úgy, hogy négy egyenlő részre vágott anyagot tűzünk fel a falra egymás mellé egy vízszintes tengely mentén, egyáltalán nem az ablaknál. Nem világos, hogy miért kell ilyen precízen csinálni, vagy hogy munkánk a tanszék melyik célját szolgálja, de ő biztosít engem róla, hogy mindig így csinálják. Lemérem a helyet, és felteszem az utolsó anyagot, és a rúd pompásan illik bele. K-né örömmel veszi, hogy ilyen pontos voltam, és rögtön büszkeséget is érzek, hogy ilyen jól végeztem el ezt a munkát.

A helyszín eltűnik. Most egy alig megvilágított nappaliban vagyok ugyanabban a házban. Valójában az egyetlen fény a fürdőszobából jön, ami most üres. Engem a nappalira emlékeztet Roman Polanski *Iszonyat* című filmjéből, bár ez nem tűnt fel nekem addig, amíg fel nem ébredtem. R-rel beszélgetek, egy kollégámmal, bár semmire nem emlékszem abból, ami elhangzott. Van egy furcsa félhomályos hangulat, és az intimitás kezd magával ragadni, és egy idő után ő némán javasolja, hogy kezdjünk homoszexuális kapcsolatot. Nem mondok semmit. Azonnal bemegy a második fürdőszobába, ami az elsőből nyílik, hogy lezuhanyozzon. Én visszatérek az első fürdőszobába, hogy vizeljek. Hirtelen döbbenettel veszem észre, hogy valójában belementem egy szexuális kapcsolatba R-rel, amire mindjárt sor kerül a nappaliban. A vizeletem sugara a vécészszeperemére, majd a földre fröccsen. Feltörlöm vécépapírral. Az álomnak vége.

Ahogy a vizuális újraorientáció („Közelebről szemügyre véve”) bevezette a defamiliarizáció újdonságát egy női szerelő által a vízcsapos álomban, ebben az esetben a vizuális újraorientáció („A helyszín eltűnik”) bevezeti a defamiliarizáció újdonságát a homoszexuális viszonyba való néma beleegyezéssel.

Az álmodó asszociációit felhasználva lehetséges az álmát alkotó, lazán kapcsolódó tevékenységek összetételét azonosítani. Ahogy States is utal rá kommentárjában (1993, 162-163.), a kezdő epizód K-néval három lazán kapcsolódó

eseménykort foglal magába. Az első egy olyan adminisztratív feladat elvégzésével jár, amelyben ő „általában nagyon gyenge volt”, és amelyre K-né általában „röviden és direkten” reagált. A második egy kedves gesztus volt K-né fiának irányában, amely barátságosabb viszonyt hozott magával számukra, „ahogy az emberek gyakran érzik, amikor összehozza őket valami közös érdeklődés a mindennapi rutinon kívül”. A harmadik az éjszakai vizelettel kapcsolatos, amely, States megfigyelése szerint, valószínűleg behívta a fürdőszobai helyszínt. Az első epizód tehát az álomban az „elvégzi az adminisztratív feladatot a bíráló kockázatával” jelenet, a „kedves gesztust tesz és a munkahelyinél barátságosabb reakciót vált ki” jelenet és a „vécére megy és célba veszi a csészét” jelenet adják a keverék képet. Ez a három jelentésréteg folytatódik a második epizódban, amelyben kölcsönhatásba kerülnek egy újabb lazán összefűzött eseménysorral. States beszámol arról, hogy csendesen és rossz lelkiismerettel, vagyis helytelenül intim tettetárássá vált olyan beszélgetések során, amelyben kollégája, R. kritikával illette egy közös kollégájukat. States a második epizód megnövekedett összetett komplexitását olyan módon bontja ki, amely egybevág az ő (és a szerző) analízisével a vízcsapos álomról.

States beszámolója erősen támaszkodik az álommal kapcsolatos személyes asszociációkra. Viszont általában nem rendelkezünk ilyen gazdag és alaposan dokumentált asszociációk sorával, hanem úgy, ahogy az irodalmi szövegek esetében, lehetségesnek kell lennie, hogy kifejtsük az álom defamiliarizáló technikáit és az ebből adódó jelentésbeli átalakulásokat a *szerzőre* támaszkodás nélkül is. A jelen – szerény – kiegészítés States analíziséhez a következőképpen hangzik: Demonstrálni kívánom a defamiliarizáló technikák azonosításának módját az álomban az ismerős életrajzi jelenetek hiányában is, amennyiben ezekre ráakódik a keverék álomkép(zet). Így amellet fogok érvelni, hogy ki tudjuk fejteni az álmok expresszív funkcióját az álmodó asszociációitól függetlenül is, és függetlenül bármilyen forrásanyagtól, ami kívül esik magán az álom narratíván.

Nézzük States álombeszámolójának kezdő állítását: „Egy szűk fürdőszobában vagyok K-néval, a tanszékünk titkárnőjével.” A fenomenológiai irányultságú értelmező azt mondaná, hogy ezt a kifejezést így lehet értelmezni: „Egy szűk fürdőszobában vagyok valakivel a munkából.” vagy: „Egy szűk, magánjellegű helyiségben vagyok K-néval, a tanszék titkárnőjével.” States kifejezi koncepcióját az álomjelenetről a „szűk fürdőszoba”, továbbá „K-né, a tanszék titkárnője” kapcsán, stb. Sőt, States koncepciója a „szűk fürdőszoba” kapcsán olyan jelentésre utal, amelyet egy fenomenológiai irányultságú álomértelmező úgy ragad meg, hogy „szűk, magánjellegű helyiség”; States koncepciója „a tanszék titkárnője” olyan jelentésre utal, amelyet egy értelmező így is kifejezhet: „valaki a munkából”. Ebben a példában (1) mindkét interpretatív parafrázis („szűk, magánjellegű helyiség”; „valaki a

munkából”) eltérő, de kompatibilis aspektusát ragadja meg States jelentésének; (2) mindkét interpretatív parafrázis megragadja States kifejezéseit, de nem utal valamilyen független, vagy „asszociált” állapotra (például, hogy Stateset foglalkoztatja a titkárnői hatékonyság), és (3) egyik interpretatív parafrázis sem kell, hogy reflektáljon arra, amelyet tudatosan gondolt States, amikor arról álmodott, hogy egy szűk fürdőszobában van K-nél, bár mindkettő explicitté tette a jelentést, hogy K-nél volt egy szűk fürdőszobában.

Miközben az előző interpretációs stratégia ismerős a fenomenológia alapos ismerőinek, ennek áttekintése szükséges volt az itt következőket előkészítendő: mivel az interpretáció nézőponthoz kötött, ezért nagy mértékben meghatározott, amennyiben egy parafrázis megragadja a két vagy több kifejezés által hordozott jelentést. Hogy megnézzük, ez miért lehetséges, vizsgáljuk meg States kezdő mondatának kicsit erősebb parafrázisát: „Egy szobában vagyok, ahol a hangulat intim, valakivel a munkából.” Ahhoz, hogy értékeljük ennek a parafrázisnak a plauzibilitását, szemügyre kell vennünk más kifejezéseket, amelyekre a parafrázis megfelelő. Erre a felvetésre válaszolva States ugyanebben az álomban később arról számol be, hogy: „Most egy alig megvilágított nappaliban vagyok ... R-rel ... egy kollégámmal”. A „zárt, magánjellegű fürdőszoba” és az „alig megvilágított nappali” hirtelen jobban értelmezhetővé lesznek, mert mindkettőt jellemzi az intim konnotáció, és analóg helyet foglalnak el két hasonló narratív struktúrában. Egy téma, ami magától értetődőnek tűnt, de nem volt megalapozva, amikor csak az eredeti kifejezés szerepelt, erősebbé válik, amikor ugyanezt a témát újra kifejtik analóg jelentésszerkezetben ugyanazon az álmon belül.

Ebben a megközelítésben lehetővé válik a visszatérő témakomplexumot azonosítani States álmának két epizódjában. Az elsőtől a másodikba vezető átmenetet egy vizuális újraorientáció jelzi, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy azt más nagyhatású álmokban láttuk. Egy téma, amely az első epizódban került elő, a második epizódban újra kifejeződik. Ezt a közös témát a következőképpen lehet parafrázálni:

Egy szobában vagyok [egy szögletes nyílásból lehet látni] egy meghatározott házban. Egy szobában vagyok [amelyben a 'hangulat' intim] egy kollégámmal [akivel nem szoktam intim körülmények között lenni]. Egy konstruktív/kreatív interakcióban veszünk részt [minden nyilvánvaló külső cél nélkül]. A másik ember bátorít/felhív egy indokolatlan/elfogadhatatlan cselekedetre, és úgy tesz, mintha azt valamennyire elkerülhetetlen lenne megtenni... Célzok a ([fűtyküszömmel/szerszámommal] péniszemmel)...

A visszatérő témák azonosítása ilyen módon konceptuálisan rokon azzal az azonosítással, amit Zsolkovszkij (1984) „központi témának” nevez az irodalmi szövegekben. Neoformalista perspektíváján belül megmutatta, hogyan

alakulnak át a központi témák a kontraszt, az augmentáció, a redukció, és más „kifejező eszközök” által, hogy megalkossák az irodalmi szövegek „poétikai világát” (63.). Hasonlóan ahhoz, amikor egy központi téma két vagy több variációját azonosítják egy álmon belül, lehetséges megvizsgálni ezeket a „kifejező eszközöket”, amelyek átalakítják, defamiliarizálják, és elmélyítik az álom „poétikai világát”.

States álmában az átalakulás a megindokolhatatlanul határozott kárpi-tozástól az elfogadhatatlanul elkerülhetetlen homoszexualitásig magában hor-dozza a defamiliarizációs újdonságot több szempontból is. Először is a tan-széken belüli interakció adottnak vehető mintázata („mindig így szoktuk csinálni”) helyet ad a nem konvencionális elkerülhetetlenségnek a homoszexuális kapcsolatba való szótlán beleegyezés során („valójában belementem egy szexu-ális kapcsolatba R-rel”). Másodsor az álmodónak K-nétől kapott szakmai megerősítése helyet ad R „szokatlanul” félhomályos intim környezetének. Harmadsor, az álmodó „céljainak” szabályos és előre látható következményei vannak az első epizódban, de szabálytalan következményei a másodikban. A közös téma változásainak vizsgálata megadhatja az álom kifejezésének poétikáját, a jelentés átalakulásának leírását, amely bizonyos álmokat különösen és személyesen mélyé tesz. Zsolkovszkij (1984) az augmentáció, a kontraszt, az ismétlés, stb. koncepcióit használja fel a kifejező technikák azonosítására, amelyekkel az irodalmi szövegekben foglalkozik. Bár hasznos-nak gondoljuk ezeket a szakkifejezéseket, a mi céljaink számára túl általánosak. Jelenleg azon dolgozunk, hogy kifejlesszük a kifejező technikák szótárát, amelyek különösen illeszkednek az álomban fellelhető transzformá-ciókhoz.

A metaforán túl

Amellett érveltem, hogy az álmokat, legalábbis a nagyhatásúakat, olyan elmoz-dulások jelzik a keverék kép felé, amelyek ellenállnak az interpretációnak mindaddig, amíg az álommetaforát Freudnak a gyűjtőkép koncepciójára alapozzuk. Továbbá úgy érveltem, hogy az interpretációnak való ilyen ellenál-lás azért jelenik meg, mert a gyűjtőkép modellje nem adja vissza azt, ahogyan a nagyhatású álmok formálódnak, és redukzív módon félrekonstruálja jelen-tésük komplexitását. Eközben a metafora koncepcióját, amely analóg a gyűjtőképpzettel, ismételten megkérdőjelezte I. A. Richards, Max Black és mások. Így tehát, miközben a metaforának több interakciós modellje is ren-delkezésünkre áll, zavarba ejtő hogy ezeket a modelleket többnyire nem tekin-tik evidenciának sem az álom és az irodalom analógiájának kortárs tárgyalá-saiban, sem pedig az álom interpretációjának olyan megközelítésében, amely az álommetafora retorikáját hangoztatja. Ha komolyabban figyelembe ven-

nénk a metaforák interakciós elméleteit, jobban ügyelni tudnánk a redukcionista interpretációk kockázataira, és továbbmenve nem a metaforákat dicsérnénk, hanem eltemetnénk egy sokkal teljesebb koncepción belül, amely az irodalom és az álom analógiáján alapul.

Ennek a kiterjesztett analógiának, azt állítom, az egyik része az, hogy mind az irodalom, mind a nagyhatású álmok központi témák variációit foglalják magukba. Nem annyira, mint egy szándékos irodalmi konstrukció, de a téma variációk természetes jellemzői lehetnek mind az álmodásnak, mind pedig az irodalmi képzeteknek. Ezek a variációk az analízisnek nem csak egy szintjén fordulhatnak elő. Amikor egyfajta rovar, a levéltetű egy másik fajta rovarrá válik, bogárszerű pókká, akkor egy „rovar járvány” típusú téma variációjával van dolgunk. Vagy amikor egy bizonyos szerelő, az ismerős férfi a kezeslábasban, egy másik fajtává válik, egy nyugodt nő a kezeslábasban, akkor az az „ügynök a közmű szolgáltatásban” téma variációja. States álmában azt találtuk, hogy témakomplexumok variálódnak, amelyek ilyen jelleggel átívelnek teljes epizódokon.

Nézzünk meg egy másik példát arra, hogy egy álom hogyan variál egy egész témakomplexumot:

Az első, amire emlékszem az, hogy egy barátom... vezet az országúton, és megbeszéltük, hogy találkozunk... Olyan házasságban él, hogy a felesége egy másik városban lakik. Akárhogyan is, végül odaértünk a házához... Sokan voltak nála. Volt egy kis idegesség bennem, mert – Hogy fogom én magam érezni ezek között az emberek között?... de azért tudtam, hogy... bele fogok illeni... mert a [a barátom] olyan fantasztikus házigazda és ember. Az egyik jó dolog az volt, hogy láttam ezt a házaspárt együtt, mert a házasságuk nehéz dolgokon ment keresztül... És az volt, hogy láttam őket, és gondoltam – Örülök, hogy... a dolgok most megint rendben vannak velük.

Azután a házban, ahol felnőttem... az anyámmal és a nevelőapámmal... és ott ez a sziámi macska, amelyik ott volt sokszor a ház körül... annyira szép, a kis fehér mancsával és a szája körül is az a fehér folt. Félttem tőle, hogy megérintsen... de azután eldöntöttem – Nem, mégis közel engedem – és ... amikor azt hittem, hogy csak megérinti az arcomat, megkarmolt, és felhorzsolta a bőrömet, ami nyomot hagyott az arcom bal oldalán, ahol azt hittem, hogy csak gyengéden simogat a mancsával... De így is örültem neki... mert ott volt ez a ... szerető kapcsolat ... tett egy lépést felém közeledve, és én is odaléptem, hogy megengedjem neki.

Amellett, hogy jól példázza a nagyhatású álmokat, amelyekkel viszonylag gyakran találkozunk kutatásaink során, ez az álom olyan variációit tartalmazza egy komplex témának, amely először az elfogadást közelíti meg, majd pedig a kiengesztelődés felett érzett megelégedettséget. A témavariáción való

fokozatos áthaladás, mint States korlátokat áthágó intimitás álmában, hasonló ahhoz a folyamathoz, amelyet Roman Ingarden (1983) felvetése alapján irodalmi esztétikai tapasztalatnak nevezünk. Az álmodó először egy „előzetes érzelmet” fejez ki az első epizódban, és a másodikban megismétli és variálja, mintha, ahogy Ingarden mondaná, „jóllaktná magát a kérdéses minőséggel, hogy konszolidálja annak birtoklását” (114.).

Az álomtéma variációi, amelyekben az átérzett jelentések fokozatosan variálódnának, lehet, hogy döntő fontosságúak a hatásuk megértéséhez a rákövetkező ébredés utáni érzéseink és gondolataink szempontjából. Ebben a példában az álmodó elképedt, mind az álomban, mind pedig utána, hogy milyen mélyen szereti a kiscicát. De azért egy sokkal fontosabb változást is leírt: amikor úgy találta, hogy már szabadon tudja szeretni a macskát, azt találta, hogy tudja szeretni az anyját, akinek karmai (metofarikusan értve) ugyancsak fájdalmas nyomokat hagytak ezen az álmodón. Bár a későbbi reflexiói elmélyítették ennek az érzelmi változásnak a megértését, az álmodó a kiengesztelődés és összebékülés kezdődő érzését az álomban érezte meg először.

Az az észrevétel, hogy ezek a témavariációk jellemzően a nagyhatású álmokkal társulnak és az irodalmi esztétikai élmény mélységével, nem kevérendő össze Wilse Webb (1992) álláspontjával, aki az álmok és a költészet párhuzama mellett érvel, mivel mindkettő „lényegi bensejében” az „érzelmi jelentésük” helyezkedik el, az értékelő funkciójuk (195.) Webb behaviorista álláspontjának nehézségei közül az egyik abból adódik, hogy az „érzelmi jelentés” sem az irodalommal, sem az álmodással nem kitüntetetten összefüggő kategória. Még nyilvánvalóbban térnek el köztük a témavariációk, amelyekben az átérzett jelentések progresszíven variálódnak azért, hogy „konszolidálódjon a birtoklásuk”, mint amilyenek a kiscicás álomban előfordultak. Így azután valószínű, hogy a nagyhatású keverék álmokban a defamilirizációs folyamat intenzívvé teszi és elmélyíti az álmodó élményét az összefüggő átérzett jelentésekről.

De mégis, miért kellene ennek így lennie? Lehet, hogy van egy átfogóbb elv, ami alakítja a nagyhatású álmok téma variációinak irányát – és ez az elv visszairányítja figyelmünket a főbb irodalmi trópusokra. Figyeljék meg, hogy az első metafora feloldja a konceptuális határokat. A levéltetvek és a pókok hagyományosan konceptuálisan eltérő területeket foglalnak el, de a keverék álomképzetek, mint a bogárszerű pókok, kihasználják a hasonlóságokat a tartományon belül, amit ideiglenesen hozott létre a hagyományosan különálló képzetek kombinálása (Arieti, 1976). A döntő kérdés tehát az lesz: Mennyire különböznek a konceptuális tartományok, amelyeket a keverék képzetek létrehozásakor kombináltunk össze? Legtöbbünk számára a „levéltetű” és a „pók” meglehetősen közel álló konceptuális szomszédok, miközben a

vízvezeték-szerelő munkája és a szexuális cselekedetek meglehetősen távol állnak egymástól, és még inkább távoliak az idegenek egy házibuliban és egy kiscica. Akkor lehet, hogy az álomtranszformációk, legalábbis a nagyhatású álmokban, magukkal hozzák a határok elmosását a viszonylagosan távoli és inkongruens konceptuális tartományok között (Kuiken és Smith, 1991). Ahogy States megállapítja (1993), a szélsőséges inkongruencia a metaforát az iróniához társítja, ahhoz az irodalmi trópushoz, amely „egy bizonyos módon feltárja egy dolog potenciálját, hogy az legyen, aminek nem látszik” (150.). Az álom iróniájának hozzájárulása ezek szerint az lehet, hogy „maximális különbséget” mutasson a konceptuális tartományok között, amelyek összekombinálódnak, hogy egy keverék álomképet adjanak a nagyhatású álmokban.

Mindazonáltal körültekintésre van szükségünk, hogy távlatba helyezzük az álom iróniát. Először is, amint utal rá, a szarkazmus függ az olyan metakommunikatív elemektől, mint a hangszín, az irónia is egy olyan öntudatos trópus, amely nem feltétlenül nyeri el klasszikus megjelenési formáját az álmodás viszonylagos egyvonalúsága során. Másodsorú óvatos vagyok States felvetésével, hogy az irónia az éberségen alapul, mintha az álmok azért vinnék el a témájukat a katasztrofikus szélsőségekig, mert amitől félünk, beteljesül az álomgondolatokban. A mi kutatásaink (Kuiken és Sikora, 1993) azt mutatják, hogy ilyen éberség-vezette transzformációk nagyon is jellemzőek lehetnek a rémálmokra és a félelem táplálta álmokra, de eléggé ritkák a nagyhatású álmok többi típusában, amelyekben viszont ugyanilyen radikális defamiliarizációs transzformációk zajlanak le. Harmadszor, ahogyan a metaforák továbbra is megfelelőek maradnak, vagyis az inkongruens konceptuális tartományokban is képesek hasonlóságokat felmutatni, úgy az álom iróniát korlátok közé szorítják a tartományok között lévő hasonlóságok, amelyek alakítják a keverék álomképeket – ahogy például fennállnak hasonlóságok társas összejövetelek, amelyeken idegenek is vannak, és családi összejövetelek között, amelyeken kóbor kiscica is van. Az irónia pszichoanalitikus tárgyalása sokszor mellőzi ezt a szempontot, ehelyett azzal érvelve, hogy egy álom elem úgy is érthető, mint amely asszociatívén az ellenkezőjét is jelentheti, egyszerűen azért, mert az álomgondolatokat úgy értik, mint amelyek nem képesek a tagadásra.

Még egyszerűbben az álom irónia a keverék álomképek bármelyik összetevője integritásának teljes tagadásával kezdődik. Mint a vízcsapos álom megmutatta, mind a vízvezeték-szerelési forgatókönyv, mind a szexuális forgatókönyv módosul néhány ismerős jellegzetesség „hiánya” által, mint például a vízvezeték-szerelő tipikus férfi volta, vagy a férfi nemiszerv jellegzetes fizikai formája. Ilyen módon az álmon belül az álmodási folyamat aláássa azt, amilyenek a vízvezeték-szerelőknek vagy a férfi nemiszerveknek látszódnia kellene. Nem egyszerűen az ellenkezőjükbe fordítja őket, hanem először ad egy

részben ismerős jelleget nekik, majd ellátja őket inkongruens jellegzetességekkel. Olyan, mintha az álom konstruálna egy jelenlétet, majd dekonstruálná is azt, egyetlen összekeverő ecsetvonással. Az irónia ebben a formájában már az álommetafora szívében van. Ahogy növekszik az inkongruencia a metafora által érintett tartományok között, a defamiliarizációs transzformációk elég radikálisak lehetnek ahhoz, hogy érvényessé tegyék az irónia nyelvének alkalmazását, a metafora nyelvének alkalmazása helyett, hogy az álomról szóljon. Vagy még valószínűbben, elkezdhetünk az álom és az irodalom közötti analógiát érintő vizsgálatainkban az ironikus metaforára fókuszálni, azzal a különösen erős képességével együtt, hogy az átértett jelentésnek defamiliarizációs transzformációt nyújt (Kuiken és Smith, 1991). Ahogy States is emlékeztet bennünket (1993), Burke-öt idézve, ha bármelyik fő irodalmi trópusat alaposan megvizsgáljuk, ott fogjuk találni a többi trópusot is (180.). A lehetőség, hogy ezt megtegyük, a nagyhatású álmok téma variációinak tanulmányozásában különösképpen benne rejlik.

Zipernovszky Kornél fordítása

IRODALOM

- ARENSON, K. (1987). Linguistic devices in metaliteral dreams. *Psychiatric Journal of the University of Ottawa*, 12:82-86.
- ARIETI, S. (1976). *Creativity: The magic synthesis*. New York: Basic Books.
- BLIWISE, D. – RECHTSCHAFFEN, A. (1978). Phasic EMG in Human sleep: III. Periorbital potentials and NREM mentation. *Sleep Research*, 5:58.
- BUSINK, R. – KUIKEN, D. (1996). Identifying types of impactful dreams: A replication. *Dreaming*, 6:97-119.
- EAGLETON, T. (1996). *Literary Theory: An introduction*. 2. k. Minneapolis: University of Minnesota Press. Magyarul: *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*. ford. Szili József. Budapest: Helikon Kiadó, 2000.
- FOULKES, D. (1985). *Dreaming: A cognitive-psychological analysis*. Hillsdale, NJ, Lawrence: Erlbaum.
- FREUD, S. (1900). *The interpretation of dreams*. Standard Edition, translated by James Strachey. Pelican Freud Library, vol. 4, New York: Penguin Books, 1976. Magyarul: *Álomfejtés*. ford. Hollós István. Budapest: Helikon kiadó, 1996.

- HALL, C.S. (1953). A cognitive theory of dream symbols. *Journal of General Psychology*, 48:169-186.
- HALL, C.S. (1954). *Out of a dream came the faucet. A study in the language of symbolism*. Bloomington: University of Indiana Press.
- HUNT, H. (1989). *The multiplicity of dreams: Memory, imagination, and consciousness*. New Haven: Yale University Press.
- INGARDEN, R. (1983). Aesthetic experience and aesthetic object. In: P. J. McCormick (ed.), *Selected papers in Aesthetics* (pp. 107-132). Washington, DC: Catholic University Press.
- JAKOBSON, R. (1956). Two aspects of language and two types of aphasic disturbances. In: R. Jakobson – M. Halle (ed.), *Fundamentals of Language*. The Hague.
- JONES, R.M. (1987). Dream and metaphor. *Psychiatric Journal of the University of Ottawa*, 12:87-92.
- KRAMER, M. – ROTH, T. – CZAYA, J. (1974). Dream development within a REM period. In: P. Levin – W.P. Koella (eds.), *Sleep, Second European Congress on Sleep research* (pp. 406-408). Rome, Basel: Karger.
- KUGLER, P. (1982). *The alchemy of discourse. An archetypal approach to language*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- KUIKEN, D. – SMITH, L. (1991). Impactful dreams and metaphor generation. *Dreaming*, 1:135-145.
- KUIKEN, D. (1996). Dreams and feeling realization. *Dreaming*, 5:129-157.
- KUIKEN, D. – SIKORA, S. (1993). The impact of dreams on waking thoughts and feelings. In: A. Moffit – M. Kramer – R. Hoffman (eds.), *Functions of dreaming* (pp.419-476). Albany: SUNY Press.
- LACAN, J. (1966). The instance of the letter in the unconscious. *Structuralism: Yale French Studies*, 36-37:112-147.
- LAKOFF, G. (1993). How metaphor structures dreams: The theory of conceptual metaphor applied to dream analysis. *Dreaming*, 3:77-98.
- OLGILVIE, R. – HUNT, H. – SAWICKI, C. – SAMANHALSKYI, J. (1982). Psychological correlates of spontaneous middle ear muscle activity during sleep. *Sleep*, 5:11-27.
- ORTONY, A. (1979). Beyond literal similarity. *Psychological Review*, 86:161-180.
- RECHTSCHAFFEN, A. – WATSON, R. – MOLINARI, R. – BARTA, S. (1972). The relationship of phasic and tonic periorbital EMG activity to NREM mentation. *Sleep Research*, 1:114.
- RITTENHOUSE, C.D. – STICKGOLD, R.J. – HOBSON, A. (1994). Constraint on the transformation of characters, objects, and settings in dream reports. *Consciousness and Cognition*, 3:100-113.

- SHKLOVSKY, V. (1917). Art as technique. In: L.T. Lemon–M.J. Reid (eds.), *Russian Formalist Criticism: Four Essays*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 1965.
- SNYDER, E. (1970). The phenomenology of dreaming. In: L. Madow–L. Snow (eds.), *The psychodynamic implications of the physiological studies of dreams* (pp.124-151). Springfield.
- STATES, B.O. (1988). *The rhetoric of dreams*. Ithaca: Cornell Univesity Press.
- STATES, B.O. (1993). *Dreaming and storytelling*. Ithaca: Cornell University Press.
- TOURANGEAU, R. – STERNBERG, R.J. (1981). Aptness in Metaphor. *Cognitive Psychology*, 13:27-55.
- VAN PEER, W. (1986). *Stylistics and psychology: Investigations of foregrounding*. London: Croom Helm.
- WATSON, R. (1972). Mental correlates of periorbital PIP's during REMsleep. *Sleep Research*, 1:116.
- WATSON, R. – BLIWISE, D. – WAX, D. – RECHTSCHAFFEN, A. (1978). Phasic EMG in Human sleep: II. Periorbital potentials and REM mentation. *Sleep Reserach*, 7:57.
- WEBB, W.B. (1992). A dream is a poem: A metaphorical analysis. *Dreaming*, 3:191-202.
- WHEELWRIGHT, P. E. (1954). *The burning fountain: A study in the langauge of symbolism*. Bloomington: University of Indiana Press.
- ZHOLKOVSKY, A. (1984). *Themes and texts: Toward a poetics of expressiveness*. Ithaca: Cornell University Press.

Lapfordító álmok:
Paradox regresszív tartalmú integrációs álmok¹

Jean-Michel Quinodoz

Szeretném felhívni a figyelmet egy különleges típusú álomra, amellyel rendszeresen találkozom pszichoanalitikus pácienseim és szupervíziós csoporttagjaim között is. Ezeknek az álmoknak jellegzetes vonása, hogy szorongást keltő primér manifeszt tartalmat hordoznak, mely megijeszti az álmodót, míg a pszichoanalitikus számára regresszív megjelenésük ellenére az integrációs folyamat egy szakaszának lezárását jelzik. A regresszív tartalom nem mond ellent a változásnak. Épp ellenkezőleg, szorosán kapcsolódik a változáshoz, amennyiben ezek az álmok gyakran más álmoknál világosabban fedik fel a tudattalan intrapszichikus konfliktusok struktúráját, amely a pszichés folyamatok változásának hátterében húzódik, és amelyet az áttételben már átdolgoztunk. Ezek az álmok különösen értékesek, mert visszamenőleg kulcsot adnak a bekövetkezett változáshoz kapcsolódó tudattalan fantáziákhoz, és szövedékküket útjelzőként használhatjuk, amely segíti a páciens abban, hogy elmélyítse a nagyobb tudatosság megszerzésének folyamatát, és folytatni tudja az átdolgozást.

Ezeknek az álmoknak egy másik paradox aspektusa a következőképpen mutatkozik meg. Szokásos módszerünk szerint az ellenállás elemzésével kezdünk dolgozni (főként az álmokban jelentkező ellenállás elemzésével), a változás pedig egy következő fázisban jön létre mint az ellenállás átdolgozásának gyümölcse. Ebben a sajátos álomtípusban, amiről írok, épp a fordítottja igaz: először észleljük a változást a páciens pszichés folyamataiban, majd meglepődünk az ellenállások feltűnésén egy jelentőségteljes álomban, amely visszamenőleg világítja meg a megfigyelt változást, és újra beindítja az átdolgozás folyamatát. Bevezetőként álljon itt néhány rövid példa a lapfordító álomra.

Egyik pszichoanalitikus nőpáciensem következetesen késve érkezett a heti négy órára, és soha nem csukta be a várószoba ajtaját maga mögött. Próbálkozásaim, hogy megfejtem ennek a klausztrófiás tünetnek a tudattalan áttételi okait, hiábavalóknak bizonyultak. Egy nap azonban, mindenféle előzetes erre utaló jel nélkül, a

¹ Eredeti megjelenés: 'Dreams that Turn Over a Page': Integration Dreams with Paradoxical Regressive Content. *International Journal of Psycho-Analysis*, 1999, 80(2):225-238. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a szerzőnek és az International Journal of Psycho-Analysis-nak, hogy hozzájárulását adta a tanulmány fordításához, és e számban való megjelenéséhez.

páciens elkezdett pontosan járni az órákra, és még a várószobaajtót is becsukta maga mögött. Ő maga nem fűzött megjegyzést a változáshoz, ami mindazonáltal jelentős volt, és meglepett engem. Néhány alkalommal később hozott egy álmot, amely szorongással töltötte el, és amelynek manifeszt tartalma miatt azt gondolta, hogy egész életében „bolond” marad. Azt álmodta, hogy bezárták egy börtönbe, ahonnan soha nem fog kiszabadulni. Tehát azután, hogy a páciens legyőzte klasztrófóbiás tünetét az áttételi kapcsolatban, paradox módon „készített” egy álmot a klasztrófóbiás szorongásról. Hogyan magyarázzuk ezt?

Egy másik analizált éppen az érzelmi és szexuális életét régóta terhelő nehézségek megoldásának folyamatában volt benne, amikor hirtelen jött egy álom, amely kétségekkel töltötte el a kiút megtalálását illetően. Intenzív szorongás közepette azt álmodta, hogy el kell érnie egy vonatot, de nem sikerül, majd be kellene szállnia egy liftbe, de erre is képtelen. „Mindent lekések! Soha nem jutok el sehová! Láthatja, hogy egyáltalán nem fejlődöm!” Majd elmondta, hogy kitakarította a házát, és megírt néhány régóta esedékes levelet. A kontextus értelmében el tudtam neki magyarázni, hogy épp, amikor számos dolog a helyére került az elméjében, képessé vált meglátni, hogy mennyire erősen hitte, hogy soha nem ér el eddig a pontig, és különösen addig, hogy befejezze az analízist, és elbúcsúzzon tőlem.

Majd álljon itt egy tömör és velős példa. Egyik nőpáciensem az analízise folyamán sokáig annyira szorosán rám tapadt fantáziájában, hogy mind belül, mind kívül csak bizonytalan és homályos érzékelésre volt képes. Amikor kiemelkedett ebből a fúziós áttételi kapcsolatból, és elkezdett engem, mint tőle független és különálló személyt észlelni, jött egy szorongásos álom, amelyben olyan szemüveget hordott, amely zavarta a látásban. „Úgy tűnt, hogy olyan szorosán nyomom magához az orromat, hogy emiatt nem látom magát”, mondta. A páciens egy szorongásos álmot használt fel, hogy megmutassa önmagának a kapcsolati észlelés zavarát, amelyet paradox módon már épp készült leküzdeni.

Azért időzöm ezeknél az álmoknál, hogy rámutassak, rendkívül fontos, hogy a pszichoanalitikus a fejlődés és ne a regresszió jeleként lássa ezeket az álmokat. Végtére is nem csak az álmodó, hanem a pszichoanalitikus is megdöbbenhet az álmotartalom primér jellegét látva. Az analitikus ezután lehet, hogy érdeklődéssel tekint a szorongást keltő álmotartalomra, és izoláltan próbálja meg értelmezni azt, mint a regresszió egy megnyilvánulását, amelyet így akár fel is erősíthet. Amint azt már említettem, a fejlődés időszakában megfigyelhetünk egy pillanatnyi regressziót nem csak az álmok esetében, hanem sok más állapotban is a pszichés fejlődés során. Amikor ez történik a pszichoanalitikus folyamatban, nagyon fontos, hogy az analitikus figyelembe vegye az egész áttételi kontextust, és el tudja dönteni, hogy a regresszív tartalom vajon a páciens egy olyan új képességének a jele-e, amellyel immár képes eddig nem reprezentálható primér aspektusainak a megjelenítésére.

Egy korábbi rövid ismertetésben a pszichoanalitikus irodalomra vonatkozó utalások nélkül (1987) „lapfordító álmoknak” neveztem ezeket a manifesztációkat,

ezzel hangsúlyozva, hogy primér megjelenésük ellenére a pszichés folyamatok egy szakaszának lezárását jelzik, valahogy úgy, mint amikor lapozunk egyet a lap tartalmának memorizálása után. Azóta pszichoanalitikus és szupervíziós tapasztalataim megerősítették, hogy ezeknek az álmoknak megvan a saját helyük a pszichoanalitikus folyamatban, és most szeretném ezt a témát bővebben is kifejteni.

A lapfordító álom egy klinikai példája

A következő részletes klinikai példasorozat bemutatja a lapfordító álmokon tett megfigyeléseimet, és segítségükkel megmutatom, ezek az álmok hogyan lépnek be az áttételi/viszontáttételi kapcsolatba, és hogyan lehet értelmezni őket. Ezután a klinikai tapasztalatok alapján leírom ezen álmok legfőbb jellegzetességeit, és végezetül bemutatom a „lapfordító álom” fogalom egységének és sajátosságának dinamikáját és szerkezeti alapjait.

Albert, akinek már évek óta heti négy pszichoanalitikus órája volt, egy nap különös szorongásos állapotban jött el hozzám. Még mindig erősen az álom hatása alatt elkezdte mesélni: „Volt egy örült álmom, amit egyáltalán nem értek!” Az álomban Albert visszament a régi házába, ahol szüleivel lakott. A szülői hálószobába lépve megpillantott egy fényképet apja párnáján, amin ő volt lányruhába öltözve. Az anyja pedig recepteket hagyott neki a párnáján. Ezután elrohant elborzadva attól, hogy őt nőként kezelik. Majd egy autó hátsó ülésén ült, melyet egy pár vezetett. Egyre gyorsabban hajtottak a pokol felé bőrt szerezni. Hirtelen a pár eltűnt. Zajt hallott a háta mögül, és amikor hátra fordult, egy hatalmas teherautót látott, amit egy „ördögi” ábrázatú férfi vezetett. A teherautó beleütközött az ő járművébe, ekkor azt érezte, hogy darabokra hullik, és felébredt. Miután elmondta nekem az álmát, még mindig iszonyodva felkiáltott: „Egyáltalán nem értem! Pont akkor, amikor találkozom életem nőjével, azt álmodom, hogy lánynak vagyok öltözve, és egy homoszexuális épp készül megerőszkolni.” Albert kiáltása beszédes kifejezése a „lapfordító álmok” paradox jellegének: abban a pillanatban, hogy sikerült legyőznie gátlásait, és felvállalta a hosszú távú elköteleződést a nővel, akit szeretett, és akire vágyott, egy meglepő álom szembesítette különböző szinteken lévő tudattalan homoszexuális hajlamaival, melyek mind szorongást váltottak ki belőle. Ezeket a hajlamokat eddig mindig hatalmas erővel elnyomta, és a kezelés kezdete óta soha nem törtek elő ilyen fokú tisztasággal. „Homoszexuálissá válok?” kérdezte az álom manifeszt tartalma miatt aggódva.

Az álommal kapcsolatos asszociációi számos irányba vezettek. Megmutatták például, hogy az új kapcsolat mennyivel gazdagabbá tette az életét: nem érezte, hogy bárki is „nyomná” afelé, hogy elkötelezze magát ezzel a fiatal nővel, és ez nem egy „repülés előre” volt, mint a múltban mindig. Ez tényleg egy személyes választás volt, ami lassan érlelődött. Nekem is így tűnt az áttétel alapján. Más asszociációk látens homoszexuális hajlamokhoz kötődő régi nyomasztó emlékeket hordoztak – főleg az

az „ördögi” arckifejezés annak a régi, feminin tanárának az arcán. Nagyon indirekt módon sikerült levezetnem a fordított Ödipusz komplexus által játszott fontos szerepet Albert pszichés rendszerében, valamint azt is, hogy erőteljes tudattalan homoszexuális hajlamok törekedtek heteroszexuális oldalának kibontakozását meggátolni, és megakadályozni az ödipális helyzet átdolgozását. Eddig a pontig sok hiábavaló próbálkozást tettem már, hogy felhívjam a figyelmét erre a helyzetre. Akárhányszor megpróbáltam neki elmagyarázni, Albert azonnal abbahagyta a beszédet, elnémult, mintha épp elájulna. Ezek után rendszerint szüksége volt néhány alkalomra, hogy ismét helyre rázódjon. Már az elején észrevettem, hogy Albertnek nehézséget okoz spontán módon felvállalni az átdolgozást, és ezúttal is makacsul ellenállt annak, hogy tudatossa tegye az áttételi/viszontáttételi kapcsolatnak ezt az aspektusát.

Az álomelbeszélést hallgatva én is ugyanúgy meglepődtem, hogy ezek a regresszív fantáziák éppen akkor merültek fel, amikor Albert egy határozott és, az én szememben, őszinte lépést tett kapcsolati életében. Kíváncsian vártam, hogy asszociációi merre visznek, miközben vezetnek engem az értelmezésben. Ahogy beszélt, Albert egyre zaklatottabb lett.

Albert növekvő szorongását látva elgondolkodtam, hogy vajon mi húzódnak ennek gyökerénél. A nem megfelelően átdolgozott elnyomott homoszexuális fantáziák betörése lenne az ok? Vagy a visszaeséstől való félelemnek köszönhető a szorongása? Ez utóbbit gyakran tapasztaltam pácienseimnél olyankor, amikor épp egy határozott lépést tettek pszichés fejlődésükben. Az első esetben, ha a szorongás csupán az eddig elfojtott tudattalan fantáziák hatására keletkezett, az én feladatomban az lenne, hogy erre a regresszív anyagra és annak áttételi jelentésére koncentráljak, melyet a páciensnek is értelmezek, hogy átdolgozhassa azt. Ez a klasszikus megközelítés, mely az elhárítások és védekezések elemzésével kezd, így emeli át az elfojtást egy második szakaszba, megteremtve ezzel a tünet feloldásának feltételeit.

Megvolt-e azonban a szükséges alapom Albert analízisének ebben a szakaszában ahhoz, hogy azt higgyem, primér tartalma ellenére az álma jelentőségteljes változást jelez pszichés életében, és lapfordító álom jött létre? Számos érv mutatott e második lehetőség irányába. Először is voltak külső tényezők, mint például az új kapcsolat, melyek haladást jeleztek érzelmi és kapcsolati éréseben. Másodsorban belső tényezők is megjelentek magában az álomban, mely nem csak primér elemeket tartalmazott, mint például a homoszexuális áttételi félelem, hogy anélkül beléhatolna, és a félelem, hogy pszichésen szétesik, hanem a páciens fokozott pszichikus kapacitására utaló jeleket is tartalmazott. E jelek szerint már képes volt képviselni mind a női, mind a férfi oldalát: a hálószobába való belépés azt jelentette, hogy férfiként velem, mint apával azonosul heteroszexuális vágyaiban, míg a fotó, mely lánynak öltözve ábrázolja őt, és a receptek jelenléte azt sugallták nekem, hogy Albertnek sikerült jobban integrálnia női oldalát pszichés biszexualitása kontextusában. Végül, általánosabb értelemben, az álom tükrözte Albert új képességét, hogy homoszexuális

fantáziákat jelenítsen meg különböző szinteken ahelyett, hogy kiélné azokat. A múltban gátolta heteroszexuális életének alakulását kapcsolati és fantázia szinten is, hiszen ahányszor csak el akarta magát kötelezni egy nő mellett, mindig úgy érezte, hogy kénytelen szakítani, anélkül, hogy tudná, miért.

Miután ezek az ötletek gyors egymásutánban átfutottak az agyamon, úgy döntöttem, hogy a regressziót fejlődésként fogom értelmezni, és így szóltam hozzá: „Nekem úgy tűnik, hogy ha képes volt lánynak öltözve álmodni saját magáról, valamint félt, hogy hátulról megerősokolják, és, hogy lelkileg szétesik, mindez talán pontosan azért van, mert képessé vált ezeknek az önben rejtőző, szorongást kiváltó aspektusoknak a megjelenítésére olyan módon, ahogyan azt soha nem merte elképzelni”. Csodálkozásomra Albert teljesen megnyugodott ezután a megjegyzés után. Egyértelműnek véve, amit mondtam neki, folytatta asszociációit, mintha semmi zavaró nem történt volna. Nem volt tudatában annak, hogy értelmezésem módosított néhány összetett és erőteljesen szervezett tudattalan primér védekezést. Én nem is mertem reménykedni egy ilyen gyors és hatékony eredményben. Mi volt ennek az értelmezésnek a funkciója? Lehetővé tette számomra, hogy megmutassam Albertnek, hogy én kész vagyok elismerni a regressziót és a fejlődést egy és ugyanazon időben, összekötve ezt a két aspektust: egyfelől kész voltam elfogadni ezt az óriási szorongást, amely úrrá lett a páciensen, és jelentést tulajdonítani neki; másfelől kihasználtam megnövekedett pszichikus kapacitását a primér aspektusok megjelenítésére és jobb integrálására. Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy az értelmezés egyáltalán nem utalt az álomtartalom egészére – nevezetesen Albert homoszexuális vágyaival kapcsolatos fantáziáira, melyeket félelme kizárólagos kiváltóiként tartott számon. Az értelmezésem tulajdonképpen módosított néhány primér védekezési módot, amelyek az ego struktúráját befolyásolták, így sikerült megerősítenünk Albert szelfjének egységét.

Miután a szorongásnak ezt a szintjét átdolgoztuk, rátérhettünk az álom konfliktusokkal teli látens tartalmának és többféle jelentésének részletes elemzésére, amelyek közül csak a következőt említem. Amint már azt fentebb leírtam, két aspektus különösképpen megdöbbentett. Először is az álom megmutatta, hogy közeli kapcsolat van a látens álomtartalom jelentése és az Albertben történt pszichés változás között. Másodsorban a páciens gátlásai mögött húzóódó fő tudattalan konfliktusokra való részletes és világos reflexiót is közölt. Ez a közelmúltban történt változás, amely képessé tette Albertet arra, hogy azt gondolja, hogy megtalálta „élete nőjét”, megmutatta, hogy jelentős gátlásokat sikerült legyőznie, és a gátlások tartalma eddig nem látott erősséggel tört felszínre, hatékonyan segítve így az átdolgozás folyamatát.

Ezért aztán elővettem a fentebb említett különböző ötleteket, amelyek Albert asszociációi kapcsán jutottak eszembe, és értelmezésemet ezekre alapoztam. Felismertem, hogy Albert álomelbeszélése és asszociációi nem elegendőek ahhoz, hogy belátást nyerjek, és az anyagot újra kell gondolni és elemezni, ha teljes tudatosságot

szeretnénk elérni. Az átdolgozás folyamata láthatóan két fázisban történt. Az elsőben a szorongást és a zavart tettük helyre, a másodikat pedig az álomtartalom alapos átdolgozásának szenteltük. Mivel én az első fázis fontosságát szeretném hangsúlyozni egy ilyen álom értelmezése során, azaz azt a fázist, amelyben a regresszív aspektust az integráció folyamatának részévé tesszük, nem kísérlem meg itt bemutatni, hogy az álom által felfedett konfliktusok struktúrája mennyire megfelelt a páciens pszichés rendszerének. Mivel az álomnak több jelentése is volt, ennek a bemutatása túlmutatna az itt kifejtetni szándékozott témán. Ezt a példát azzal szeretném lezárni, hogy a fantáziák elemzésével sikerült világossá tenni, Albert miért reagált tudattalanul „ájulással” az értelmezéseimre: bebizonyosodott, hogy a fantáziák passzív homoszexuális vágyakhoz kapcsolódtak, különösen az, amelyben én megpróbálok hátulról beléhatolni az értelmezéseimmel. Ekkor úgy érezte, hogy ennek köszönhetően pszichésen „széthullik”, és ennek az állapotnak többféle jelentése is volt, ezek egyike az ájulás.

A lapfordító álmok jellegzetes vonásai

A fentebb ismertetett klinikai példa fényében megpróbálhatjuk meghatározni a lapfordító álmok sajátosságát a főbb jellegzetességeket figyelembe véve.

A szorongás kettős forrása az álmodó számára

Ahogy már láttuk, az álmodó első reakciója intenzív szorongás volt, amelyet többféleképpen is kifejezett: „Attól tartok, hogy megőrülök!”, „Ez a szörnyű álom azt jelenti, hogy ide jutottam?” vagy „Ennek az analízisnek soha nem lesz vége!”. Mivel az álom manifeszt tartalma primér fantáziákat hoz elő, az álmodó hajlamos ijedségét egyenesen az álomreprezentációknak tulajdonítani – mint amikor Albert, saját „őrült” álmától megijedve, azon tűnődött, hogy az emberek talán nőnek nézik, és épp most készül homoszexuálissá válni.

Az én nézetem szerint azonban nem csak a manifeszt tartalom primér jellege játszik szerepet, hanem a szorongásnak egy még priméresebb forrása, mely fenyegeti az álmodó szelfjének kohézióját. Mivel ezek az álmok egybeesnek az integráció időszakával, alapul vehetjük, hogy az ego ezután szembe kerül a nem kívánt projekciók szelfhez történő visszatéréseivel, melyeket eddig belső és külső tárgyakra történő projektív identifikáció segítségével sikeresen száműzött. Ezt a visszatérést számos tényező is elősegíti, amelyek elsősorban a depresszív pozíció átdolgozásával állnak kapcsolatban, amikor az ego szeretet és gyűlölet affektusainak egy magasabb fokú integrációját éri el egész-szelf és egész-tárgy viszonylatában. Ebben az integrációs folyamatban az intorjektált részeket később már mint a szelf részeit fogadhatjuk el.

De a projektált részeknek az újraintegrálása nem történhet meg a szorongás kiújulása nélkül, hiszen az ego szembekerült a zavarodottság és őrület félelmeivel. Én azonban azt is fontolóra veszem, hogy az álomban érzett szorongás igazi forrása nem annyira a manifeszt tartalom, mint a szelf kohéziójának tudattalan fenyegetettsége, mely megfelel Freud szorongásról írt harmadik elméletének (Freud, 1940). A bizonyítékom ebben a tanulmányban az, hogy a páciens gyorsan megkönnyebbül egy strukturális típusú értelmezéstől, mely hangsúlyozza a páciens befogadó kapacitását arra, hogy olyan aspektusokat reprezentáljon önmagából az álomban, amelyeket idáig képtelen volt elképzelni tudatosan. Ez egy olyan kapacitás, ahogy majd lentebb látjuk, amelyet a pszichoanalitikus megtartó funkciójával való azonosulás által szerez meg a páciens. Így az ilyen típusú értelmezésnek a legfőbb célja, hogy megerősítse a páciens szorongástűrő képességét anélkül, hogy utalna az elfojtott valódi álomtartalokra, melyeket később értelmezek. Egy másik érv az, hogy a páciens máshogy reagál egy rémálmom esetén, hiszen ilyenkor a szorongás csillapodása tovább tart, és általában szorosan a tartalomhoz kapcsolódik. Véleményem szerint ez azért van, mert a lapfordító álomban sikerül az átdolgozás, míg a rémálomban ez nem történik meg. Végül az értelmezés hatékonyabban csillapítja a páciens szorongását a lapfordító álom esetében, mint a rémálomnál.

Az értelmezés első fázisának ezért strukturális célja van, nevezetesen a szelf egységének elősegítése a tagadás, hasítás és projekció minimalizálásával. Ugyanakkor a második szakasz az elfojtást hivatott feloldani az álmodó szimbolizációs kapacitására támaszkodva. Habár az elfojtott álomtartalom jelentése különösen tisztán jelenik meg a pszichoanalitikus számára, az álmodó részlegesen függ az analitikus értelmezésétől az elfojtás feloldását illetően.

Értelmezés a regresszió és integráció összekapcsolásán keresztül

Amikor az analizált olyan szorongásos álomról számol be, amely a fent leírtakhoz hasonló primér álomtartalmat hordoz, az gyakran ugyanolyan mély benyomást kelt a pszichoanalitikusban, mint a páciensben. Az analitikus ilyenkor az álmodóhoz hasonlóan reagálhat – ahogy ezt gyakran megfigyeltem, leginkább a szupervíziók alatt – a szorongást elsősorban a manifeszt vagy látens álomtartalomnak tulajdonítva. Ha az analitikus nem gondol arra, hogy a páciens szorongása az integráció folyamatának kísérője is lehet, akkor nagy lesz a kísértés, hogy a regresszió szűkös kontextusán belül értelmezze azt, és ne a pszichés fejlődés szélesebb hátterének összefüggésében.

Attól függően, hogy az analitikus értelmezése csak a regresszív, szorongást keltő tartalomra korlátozódik-e, vagy, épp ellenkezőleg, kihasználja az álmodó önmagának regresszív aspektusait befogadni kész kapacitását, a pszichoanalitikus folyamat alakulásának következményei igencsak eltérőek lehetnek. Ezért alapvető fontosságú, hogy az analitikus felmérje az álom kontextusát, és használja a saját

kritériumait – melyek analitikusonként változnak – ahhoz, hogy meghatározza a páciens által elért integrációs szintet.

Vegyünk például egy álmot, amely az analitikus haláláról vagy meggyilkolásáról szól. Ilyen álomtartalom néha megjelenik a befejezés időszakában, és elárulja a páciens ellenséges hozzáállását analitikusához. Néhány analitikus ezt a kezelés vége miatti regresszióknak látja, amely jelzi, hogy az analizált még nem érte el az integráció megfelelő szintjét. Mások ezt úgy értelmezik, hogy a páciens képessé vált megtartani és megjeleníteni eddig tolerálhatatlan libidinális és agresszív fantáziákat, és figyelembe veszik, hogy ezek az álmok a befejezés kontextusában bukkanak fel. Így a pszichoanalitikus álláspontja és értelmezése különböző következményekkel járhat az analizáltra nézve: ha az analitikus a regresszió kifejezőjének látja az álmot, valószínűleg meghosszabbítja páciense analízisét, ha azonban lapfordító álomként értelmezi azt, nagy valószínűséggel azt gondolja majd, hogy a páciense közel áll a befejezéshez.

*Primér álomtartalmat hordozó álmok felbukkanása
a fejlődés időszakában*

Hogyan ismerhetjük fel, hogy egy ilyen álom a változás időszakának szerves része, és fejlődést valamint fokozott integrációs kapacitást jelez? Az ismérvek az analitikus személyes preferenciáinak megfelelően különbözőek lehetnek. Én magam strukturális természetű áttételi ismérveket alkalmazok, mint például: a paranoid-skizoid állapottól a depresszív állapot felé való elmozdulás képessége (mely a tagadás, elfojtás vagy hasítás primér védekezési mechanizmusainak csökkenését vonja maga után); a szeretet dominanciája a gyűlölet felett; a szomorúság, büntudat és a magány depresszív aspektusainak jobb toleranciája.

Albert esetében például több különböző tényezőt is figyelembe vettem. Néhányuk külső volt, mint például heteroszexuális hajlamainak megerősödése, ami által Albert képessé vált szeretni és kívánni egy nőt, és ami azt jelezte, Ödipusz komplexusának átdolgozási folyamatában van. Ami a többi tényezőt illeti, néhányuk az áttételben jelent meg, mint például pszichés biszexualitásának szimbolizálására és megjelenítésére való képessége.

*Álmok mint az őket megelőző változás
retrospektív magyarázatai*

A lapfordító álmok tartalma általában szoros kapcsolatban áll a velük együtt járó pszichés változással. Ezáltal kulcsot adhatnak a pszichoanalitikus kezébe a változás háttérében húzódó konfliktusokhoz. Ennek a jellegzetességnek két aspektusa van. Az első az a pontosság és átláthatóság, amellyel ezek az álmok megvilágítják a tudattalan konfliktusokat. A második azonban az ellenállások megjelenésének kronológiájával áll összefüggésben, ami ebben az esetben fordított, mivel az ellenállás

a konfliktus feloldása után jelentkezik, és nem előtte, ahogy az ember a hagyományos helyzetben várná.

Ami az első aspektust illeti, a pszichoanalitikusok gyakran meglepődnek azon a pontosságon és tisztaságon, amellyel ezek az álmok visszamenőleg megoldást nyújtanak egy eddig megmagyarázatlan változás rejtélyéhez. Ezek az álmok szokatlanul tisztán és árnyaltan mutatják meg az álmodó konfliktusos témáinak mögöttes szerkezetét, más álmokhoz képest közvetlenebb hozzáférést biztosítva a láthatatlan „programhoz”, – ezt a terminust Guillaumin (1979) használta az „összefoglaló álmok” kapcsán – amely a konfliktusokat vezényli. A lapfordító álmokat jellemző tisztaság eszembe juttatja Freudnak egy megjegyzését, amely szerint a szorongásos álmok tartalma kevésbé torzult, mint más álmoké, mert az ego nem tudott megfelelő védekezést felállítani az id ellenében: „A szorongásos álmok általában azok, amelyek tartalma a legkevésbé torzult el.” (Freud, 1940, 171.)

A második aspektus szerint a szokásos sorrend felcserélődik, és az ellenállás az álomtartalomban jelenik meg, miután a változás már megtörtént. A klasszikus technika szerint az ellenállások rendszerint előbb tudatossá válnak és átdolgozásra kerülnek, lehetővé téve a konfliktusok későbbi feloldódását: „munkánk elsősorban az ellenállások felderítésére és legyőzésére irányul, és igazoltan megbízhatunk a komplexusok akadálytalan felszínre kerülésében, amint az ellenállásokat felismertük és eltávolítottuk” (Freud, 1910, 144. old.). Albert esetében például a változás, mely heteroszexuális hajlamainak megerősödését jelentette, abban nyilvánult meg, hogy képessé vált elköteleződni partnere felé még azelőtt, hogy az álom világosan felfedte volna homoszexuális ellenállását. Azt, hogy az ellenállások miatt a változás nyomán bukkannak fel, és nem előtte, később fogjuk tárgyalni.

Az álmok dinamikájának egy viszonylag felfedezetlen aspektusa

A pszichoanalitikus irodalomban kutatva nem sikerült rálelnem olyan leírásra, amely az általam megfigyelt álomtípust elemezné, bár kutatásom még nem teljes. Az átdolgozás funkcióját is beteljesítő szorongásos álmokkal kapcsolatos megfigyeléseket több írónál is lehet találni, mint például Freud, Ferenczi, Winnicott és Grindberg. Az ő megjegyzéseik viszonylag általánosak. Találtam leírásokat Segal, Guillaumin és Stewart tollából olyan álmokról, amelyek hasonlítottak az én megfigyeléseimhez, mégis sok szempontból különböztek tőlük.

Szorongásos álmok szimultán átdolgozás funkcióval

Freud egyik megfigyelése, amelyet a szorongásos álmokhoz való visszatérésekor tett 1938-ban, relevánsnak tűnik nekem a lapfordító álmok paradox jellege szem-

pontjából. Észrevette, hogy mivel a szorongásos álmoknak kellemetlen a tartalmuk, és felébresztik az álmodót, így ellentmondanak annak az elméletének, amely szerint minden álom vágyteljesítő, hiszen a szorongás nem lehet egy vágy beteljesülése. Freud elintézte ezt az ellenvetést azzal, hogy minden álom egy konfliktus terméke, és ez a szabály még a szorongásos álmokra is igaz: „Ami a tudattalan ösztön-én számára kielégülés, az az énben éppen ezért kelthet szorongást” (Freud, 1940, 170.). Ez a megfigyelés alkalmazható a lapfordító álmok esetében is, mert egyfelől az ilyen típusú álom regresszív tartalma megfeleltethető a tudattalan idtől származó vágy kielégítésének – így biztosítva „királyi utat” az álmodó tudattalanjának, megnyitva ezzel az átdolgozás lehetőségét –, míg másfelől ez a regresszív tartalom az álmodó egojának integritására nézve fenyegető is lehet, ezért beindítja a szorongás vészjelzését (199.).

Ferenczi „traumatikus álom” fogalma is magában hordozza a paradox sajátosságot, amely szerint ezek az álmok szorongást keltő tartalmuk ellenére rendelkezhetnek átdolgozó funkcióval. A szerző szerint a traumatikus álmoknak két elválaszthatatlan aspektusa van. Az „elsődleges álom” nem más, mint a trauma megisméltése. A „másodlagos álom” részleges kísérlet a trauma legyőzésére „nárcisztikus hasítás segítségével” (Ferenczi, 1931, 241.). A lapfordító álmok hordozzák a traumatikus álmok átdolgozás funkcióját, de míg Ferenczi elmélete szerint az ismétlés kényszere leginkább a traumatikus álmok sajátja, a lapfordító álmok esetében az ismétlési kényszer alárendelt az integratív komponensnek. Winnicott a „Gyűlölet a viszontáttételben” című írásában röviden utal néhány saját álomra, amelyeket „gyógyító álmoknak” hív. Ezeket saját analíziséhez és önanalíziséhez társítja:

„Mellékesen megjegyezném, hogy a saját analízisem alatt és az analízisem befejezése utáni években hosszú sorozatnyi álmom volt ezekből a gyógyító álmokból, melyek bár sok esetben kellemetlenek voltak, mégis mindegyik azt jelezte, hogy érzelmi fejlődésem új szakaszához érkeztem.” (1947, 197.)

Úgy tűnik azonban, hogy további kísérleteket nem tett a „gyógyító álmok” elméletének kibővítésére.

Végül vegyük Grinberg leírását a „vegyes álmokról” (1967, 1987). Ezek közös vonásokat hordoznak az „evakuációs álmokkal” és az „átdolgozó álmokkal” is, melyeket szintén ő azonosított. A szerző szerint az evakuációs álmoknak primér tartalmuk van, és céljuk, hogy a rosszul túrt tartalmakat kiszorítsák egy belső vagy külső tárgyra, amely konténerként szolgál. Az átdolgozó álmok viszont a depresszív pozícióhoz és az integráció szakaszához tartoznak. A lapfordító álmok azonban, bár hordoznak közös vonásokat az evakuációs és az átdolgozó álmokkal is, nem tartoznak a vegyes álmok kategóriájába, mert a primér elemeket nem kiszorítják, hanem épp ellenkezőleg, a szelf újraintegrálja őket, hiszen képessé vált befogadni és megjeleníteni a korábban kiszorított elemeket.

A szorongásos álom mint az analízis végének jele

Az analízis befejezéséről írt egyik dolgozatában Segal (1988) egy bizonyos páciensnek több olyan álmát is megemlíti, amelyek párhuzamba állíthatók a lapfordító álmokkal. Ezek az álmok is ijesztőek voltak, és regresszívnek tűntek, és ugyanúgy az analízis végén bukkantak föl, amikor a páciens már eljutott az integráció egy magasabb fokára. A páciens korábbi tüneteinek egyike a hallucináció volt, de ezek az analízis alatt eltűntek. Azonban ahogy a befejezés közeledett, több szorongásos álma is volt, többek közt egy rémálom, melyben hallucinációk gyötörték. Az álmotartalom primér és szorongást keltő jellegének dacára Segal kitartott azon döntése mellett, hogy az analízist befejezzék, mert úgy érezte, hogy más tekintetben a páciens azt mutatja, hogy az integráció magasabb fokára jutott. Fontos eredményként értékelte, hogy páciense most már tud álmodni arról, hogy hallucinál, ahelyett, hogy ténylegesen hallucinálna. Ez a fejlődés jele volt, mely magában hordozott egy újfajta képességet a szimbólumalkotásra.

Segal felhívja a figyelmet a viszontátvételi problémákra, melyeket az ilyen álmok a pszichoanalitikus számára jelentenek. Segal azt a nézetet vallja, hogy amikor ilyen álom bukkan fel az analízis lezárásának időszakában, az nem feltétlenül a regresszió jele. De nem mindenki osztja ezt a nézetet:

„néhányan úgy gondolhatják, hogy a páciens, akinek ilyen primér fantáziái és védekezései vannak, és ennyire ellenáll a befejezésnek, az még nem készült fel igazán a lezárásra. A páciensem több ízben ezt próbálta velem elhitetni. Nekem azonban nem volt kétségem afelől, hogy a döntés helyes.” (1988, 173.)

Ugyanakkor milyen szempontot vegyen figyelembe a pszichoanalitikus, amikor el akarja dönteni, hogy vége legyen-e az analízisnek, ha a primér álmok újra és újra visszatérnek? Segal itt strukturális szempontokra hivatkozik, mint például a paranoid-skizoid pozícióból a depresszív pozíció felé való elégséges elmozdulás, mely mutatja a konfliktusok és a szeparáció kezelésére való fokozott képességet, és a jó élmények internalizációjának magasabb fokát.

Segal megfigyelései így hasonlóak az enyéimhez, különösen ott, ahol megjegyzi, hogy a szorongásos álmok előfordulhatnak az analízis befejezésének időszakában a páciens szimbólumalkotó képességének fejlődése által. A javaslatom az, hogy ezt a változást verbalizálni kell azáltal, hogy részletesen elmagyarázzuk a páciensnek. Ennek célja, hogy hasznot húzzunk ebből az újonnan megszerzett reprezentációs kapacitásból. Bár Segal írása a befejezés periódusára fókuszál, hivatkozása a strukturális kritériumra lehetővé teszi számunkra, hogy kiszélesítsük érvelésének kontextusát, és arra a következtetésre jussunk, hogy az ilyen szorongásos álmok a pszichoanalitikus folyamat bármely pontján integrációs fázist jelezhetnek, amint azt én is hangsúlyoztam, és nem csak az analízis végén.

„Összefoglaló álmok”

Az „összefoglaló (vagy szintetizáló) álom” fogalmát Guillaumin (1979) vezette be acélból, hogy megvilágítsa az olyan álmok tulajdonságait, amelyek nagyobb benyomást tesznek ránk, mint mások kivételes koherenciájuk és a tudattalan konfliktusok szerkezetét különösképpen jól megvilágító jellegük miatt. Ezek az álmok egyértelműségüket annak köszönhetik, ahogyan megjelenítik a kronologikus kapcsolatot az álmodó védekező rendszerének elemei között, megvilágítva múltját és jövőjét is, ezáltal segítve a pszichoanalitikus értelmező feladatát.

Az összefoglaló álmok hasonlítanak a lapfordító álmokra abban, hogy a többi álomnál pontosabban fedik fel a mögöttes tudattalan áttételi konfliktusokat, de nem feltétlenül szorongásos álmok, és felbukkanásuk nem feltétlenül egy pszichés változás kísérőjelensége. Amikor Guillaumin második klinikai példáját olvastam, megdöbbenem, mert a lapfordító álmok karakterisztikus jegyeit írta le, bár nem hivatkozott rájuk nyíltan: az említett összefoglaló álmok szorongásos álmok, melyek felébresztik az álmodót, és a „változás időszaka” (1979, 105.) után bukkanak föl, amely a fejlődés kezdetét jelöli. Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy amikor a szerző az összefoglaló álmokról számol be, a pszichés apparátusnak egy olyan fogalmához folyamodik, mely túl nagy jelentőséget tulajdonít az elfojtáshoz kapcsolódó neurotikus védekezési mechanizmusoknak, és csekély jelentőséget a primér védekezésnek. Véleményem szerint azonban az utóbbiak játszanak döntő szerepet abban a folyamatban, amely a lapfordító álmokat létrehozza. Ehhez később még visszatérek.

„Ego-elárasztó álmok”

Stewart (1992) három különböző álomtípust ír le: védekező „ego-távolító álmokat”; „ego-elárasztó álmokat”, amelyek a fejlődéshez járulnak hozzá félelmet keltő megjelenésük ellenére; és „normális álmokat”, amelyek szimbolikus tartalmat hordoznak az álmodó számára. A pszichoanalitikus folyamat alatt, amikor a páciens szimbolizációs kapacitása megnő, az „ego-elárasztó álmok” átmenetileg átveszik az „ego-távolító álmok” helyét, jelezve ezzel, hogy az álmodó már jobban képes befogadni az álom érzelmi élményét. Az „ego-elárasztó álom” jobban kifejezi a szorongást keltő manifeszt tartalom és az azt kísérő fejlődés szimultán jelenlétét az áttételi kapcsolatban, mint a „vegyes álom” (Grinberg, 1967): Stewart észreveszi, hogy ezek az álmok akkor keletkeznek, miután a páciens elfogadta, hogy szüksége van a pszichoanalitikus segítségére és jelenlétére.

Stewart „ego-elárasztó álmokra” vonatkozó megfigyelései számos tekintetben hasonlóak az enyémekekhez. Ilyenek például a szorongást keltő manifeszt tartalommal rendelkező álmok előfordulása az integráció időszakában, és az a tény, hogy az áttételi folyamatban beállt változást követően jelennek meg. Mindazonáltal, ami a felbukkanásuk időzítését illeti, a szerző a kezelés alatt történő hosszú távú átalakulások

kontextusába helyezi azt, állítva, hogy az „ego-távolító álmok” megelőzik az „ego-elárasztó álmokat” mielőtt teljes szimbolikus jelentőségüket elérnék. Ezzel szemben nézetem szerint a lapfordító álmok a pszichoanalitikus folyamat bármely pontján előfordulhatnak. Stewart elsősorban ezeknek az álmoknak a manifeszt tartalmával foglalkozik, ezért csak csekély hangsúlyt fektet a sok részletet felfedő látens tartalom és az épp bekövetkezett változás természete közötti szoros kapcsolatra, mely a pszichoanalitikus számára annyira feltűnő. Végül, klinikai példáiból kiindulva, ez a szerző úgy tűnik, hagyja a páciens spontán módon feldolgozni az „ego-elárasztó álom” keltette szorongást anélkül, hogy részletes álomértelmezést adna, mint ahogyan én teszem. Ez azt sugallja, hogy a páciens már megszerzett egy megfelelő szintű szimbolizációs képességet ahhoz, hogy ne legyen teljesen letaglózva az „ego-elárasztó álom” hatására.

Strukturális hipotézisek

Milyen elméleti magyarázatot tudunk adni az álom szorongást keltő primér tartalmának és az integrációs fázis egybeesésének paradoxonára – arra, hogy az álom nem feltétlenül a regresszió jele? És hogyan magyarázzuk a kivételes tisztaságot és pontosságot, amellyel az ilyen álmok visszamenőleg megjelenítik a változás mögött húzódó pszichikus rendszert?

A klasszikus álomteória nem szolgál kielégítő magyarázattal arra a dinamikára vonatkozóan, amely a lapfordító álmok keletkezésében vesz részt, hiszen az leginkább az elfojtásra alapul. Ezért a pszichikus rendszer szerkezeti koncepcióját kell segítségül hívnunk. Elsősorban a tudattalan fantáziák, a projektív identifikáció és a tartalmazó-tartalmazott fogalmára gondolok, amelyek a Freud (1900) által bevezetett pszichoanalitikus álomelmélet továbbfejlesztései. Például Klein kibővítette az álomfunkciókkal kapcsolatos tudásunkat tudattalan fantáziákról alkotott elméletével, amely szerint az álmok alvás közben megjelenő tudattalan fantáziák. Ezután Bion a tudattalan fantázia és a projektív identifikáció fogalmát használva létrehozta a gondolat és a pszichés működés új elméletét, melyben a „reverie képesség” jelentős szerepet játszik a szorongás tűrése szempontjából mind az anya-gyermek kapcsolatban, mind pedig az ennek – analógia folytán – megfeleltethető analitikus-analizált kapcsolatban. Számos álomról szóló kortárs írás megemlíti ezeket a poszt-freudánus továbbfejlesztéseket (Grinberg, 1967, 1987; Segal, 1988; Stewart, 1992).

A szelf részeinek összegyűjtése

A pszichés működésnek egy ehhez hasonló szerkezeti koncepciója szolgált alapul kezdeti hipotézisem megalkotásához, hogy megmagyarázzam, a lapfordító álmok

miért visszafelé, a pszichikus rendszerben történt változás nyomában hatnak. Azt hiszem, amikor a szelf az egységesülésnek egy magasabb fokához ér, a szelf idáig megtagadott, lehasított és projektált részei elfogadhatóbbak lesznek, újra a szelf részeivé válnak, és így már mint reprezentációk jelennek meg a lapfordító álmok manifeszt és látens tartalmaiban. Mivel a projekció elmozdulhat az introjekció irányába a depresszív pozíció átdolgozása alatt, az álom a pszichés struktúra változása után bukkan fel, ami az integráció képességének javulását jelenti. Még egyszer tehát a pszichikus rendszer folyamatos oszcillálása a paranoid-skizoid pozíció és a depresszív pozíció között megmagyarázza a tényt, hogy a lapfordító álmok a pszichoanalitikus folyamat bármely pontján előfordulhatnak.

De hogyan tudja eldönteni a pszichoanalitikus, hogy a szóban forgó történés az integráció vagy a regresszió jele? Erre számos kritériumot felsorolhatunk: már említettem a paranoid-skizoid pozíció depresszív pozícióba való átalakulásának szerepét, amely a konfliktus és a szeparáció hatékonyabb kezelését teszi lehetővé, és a szimbolikus reprezentáció fokozott képességét jelenti. A szimbolizációs képesség számos változást von maga után. Amikor a páciens már képes álmodni, kevésbé valószínű, hogy affektusaitól szimptomák, acting out, evakuációs álmok (Grinberg, 1987), vagy ego-távolító álmok (Stewart, 1992) révén szabaduljon meg. A jobb integráció azt is jelenti, hogy az álmodó el tudja fogadni az érzelmi hatású élmények jó és rossz oldalait mind a tárgyakra, mind saját magára vonatkozóan. Például az egyedüllét érzésének elfogadása nem csak a különlegesség-érzés tolerálását jelzi, hanem a magány érzéséhez kapcsolódó pszichés fájdalomnak az elfogadását is (J-M. Quinodoz, 1991).

Az áttétel szempontjából meg kell jegyeznünk, hogy a jobb pszichés integráció azt jelenti, hogy az álmodó nem csak, hogy be tudja fogadni saját szorongásait, hanem a pszichoanalitikusról is sikerül olyan képet alkotnia, amelyben az képes aktívan befogadni páciense álomélményét, különösen a szorongás-keltő, primér tartalmú álmok esetében. Ilyen irányú értelmezésem célja, hogy megerősítse az álmodó képességét szorongása befogadására az analitikus befogadó funkciójával való azonosuláson keresztül. Ugyanakkor figyelek arra is, hogy az értelmezés második szakaszában az álomtartalom is átdolgozható legyen.

Az áttételi kapcsolat megvilágítása

Térjünk rá most a második pontra: hogyan tudjuk megmagyarázni azt a tényt, hogy a lapfordító álmok, azon túl, hogy színteret adnak az álmodó tudattalan konfliktusainak, olyan tisztasággal és összhanggal fedik fel a pszichikus rendszer „programját”, mely a színpalak mögül látszik rendezni ezen konfliktusokat, hogy az megdöbbeníti a pszichoanalitikust? Nekem úgy tűnik, hogy számos tényező befolyásolja ezt, mint például a tudattalan fantázia, az áttételi kapcsolat megváltozása és a szelf újrendeződése.

A tudattalan fantázia fogalmának bevezetése óta lehetővé vált olyan fantáziák megragadása is, amelyek az analizált álmaiban jönnek elő, nem csak mint az álmodó tudattalan konfliktusainak kifejeződésai (a Freud által leírt sűrítés, eltolás, stb. klasszikus mechanizmusainak révén, 1900), hanem mint védelmi funkciót ellátó fantáziák. Ahogy Segal is rámutatott, az analizált megtapasztalhatja, leírhatja vagy megjelenítheti fantáziaként a védekező folyamatokat egy álomban, mert „... a különbség az éppen zajló (védekező) folyamat és annak specifikus részletes mentális képviselése között van” (1965, 16.). Én például gyakran megfigyeltem, hogy a szelf szétesett darabjainak összegyűjtése a pszichés integráció fázisaiban egyből kifejezésre kerül bizonyos álmokban (1991). Például, elutazásról szóló álmokban (vonattal, repülővel stb.), melyekben az álmodó úgy érzi, hogy nem viheti minden csomagját magával, ezért át kell néznie bőröndjeit, és a legfontosabb dolgokat kiválogatni. Ilyen álmok akkor fordulnak elő, amikor az álmodó feladja mindenhatóságát, például olyan formában, hogy lemond arról a vágyról, hogy minden csomagját magával vigye. Ezeknek az álmoknak megvan az a tulajdonságuk, hogy látni engedik az álmodó pszichéjének részletes strukturális rendszerét. Továbbá annak a gyász munkájának is megnyilvánulásai, amelyek a szeparáció és tárgyi veszteség átdolgozásával járnak, és kapcsolódnak a páciens fokozott képességéhez, hogy szembenézzen a magány érzésével, amely a pszichoanalitikus folyamat minden egyes szakaszában felbukkan, különösen a befejezés időszakában. Meg kell jegyezni, hogy amikor a szelf leszakadt részeinek újraintegrálására hivatkozom, a „részek” kifejezést nem szó szerint kell érteni, nem mint az egész elkülönült darabjait. Én magam úgy látom őket, mint internalizált élmények fragmentumait, amelyek információt hordoznak arról, hogy a pszichikus rendszer mint egész ezt követően hogyan rendeződik újra. Ebből a nézőpontból szemlélve megállapíthatjuk, hogy a lapfordító álom, amely más álmoknál jelentőségesebbnek tűnik, különösen fontos mozzanatait fedheti fel a szerkezeti újrendezésnek, miután a szelf egy meghatározó elemének elfogadása megtörtént. Ahogy D. Quinodoz (1994) a szelf állandó újramodellezésével kapcsolatban megjegyezte, nem ritka, hogy egy fejezet vagy regény utolsó mondata megváltoztatja az addig leírtak jelentését.

A lapfordító álmok jellegzetes tisztaságát és koherenciáját figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy hasonlítanak ahhoz a jelenséghez, amelyre a pszichoanalitikus felfigyel az első interjúk, az első órák vagy egy üdvözlő álom esetén, csakúgy, mint minden óra elején. Mint tudjuk, az első találkozás áttételi helyzetet teremt, amelyben a páciens egy sűrített változatát nyújtja problémája lényegi aspektusainak anélkül, hogy tudatában lenne annak, amit éppen kivetített. A pszichoanalitikussal való találkozás egy olyan kapcsolati helyzetet teremt, amelyben a páciens teljesíti egy kielégítetlen kívánságát – azaz, hogy jobban tudja integrálni saját magát. Ugyanazt a mechanizmust figyelhetjük itt meg, mint amelyik az álom megformálásához vezet (Freud, 1900). Egy hasonló jelenség húzódnak meg a lap-

fordító álmok jellegzetes tisztasága és koherenciája mögött is. Ezek az álmok az integrációs folyamathoz szorosan kapcsolódó áttétel bizonyos kitüntetett pillanataiban bukkanhatnak fel, olyankor, amikor a páciens igazán felismerte a pszichoanalitikus jelenlétét.

Következésképp úgy hiszem, a lapfordító álmok a pszichoanalitikus módszer értékes eszközei lehetnek, hozzásegítve minket, hogy jobban megértsünk és értelmezni tudjunk bizonyos álmokat. Továbbá, elméleti szempontból ezek az álmok újabb kérdéseket vetnek föl, melyek közül néhányat írásomban megpróbáltam körvonalazni.

Fehérvári Flóra fordítása

IRODALOM

- FERENCZI, S. (1931). Notes and fragments, Part III. In uő, *Final Contributions to Psycho-Analysis* (pp.232-250). London: Hogarth, 1955.
- FREUD, S. (1900). *The Interpretation of Dreams*. S.E. 4-5. Magyarul: *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest: Helikon, 1985, 1997.
- FREUD, S. (1910). *The future prospects of psycho-analytic therapy*. S.E. 11.
- FREUD, S. (1940). *An Outline of Psycho-Analysis*. S.E. 23. Magyarul: A pszichoanalízis foglalatja. Ford. Binét Ágnes. In: uő, *Esszék* (407-474). Budapest: Gondolat, 1982.
- GRINBERG, L. ET AL. (1967). Función del soñar y clasificación clínica de los sueños en el proceso analítico. *Psychoanal. Rev.*, 24:749-789.
- GRINBERG, L. (1987). Dreams and Acting out. *Psychoanal Q.*, 56:155-176.
- GUILLAUMIN, J. (1979). *Le rêve et le Moi*. Paris: Presses Univ. France.
- QUINODOZ, D. (1994). Emotional Vertigo, Between Anxiety and Pleasure, trans. A. Pomerans. London and New York: Routledge, 1997.
- QUINODOZ, J.-M. (1987). Des 'rêves qui tournent la page'. *Rev. Franç Psychanal*, 51:837-838.
- QUINODOZ, J.-M. (1991). The Taming of Solitude, trans. P. Slotkin. London and New York: Routledge, 1993.
- SEGAL, H. (1965). *Introduction to the Work of Melanie Klein*. London: Heinemann. Magyarul: *Bevezetés Melanie Klein munkásságába*. Ford. dr. Balázs-Piri Tamás. Budapest: Animula, 1997.
- SEGAL, H. (1988). Sweating it out. *Psychoanal. Study Child*, 43:167-175.
- STEWART, H. (1992). *Psychic Experience and Problems of Technique*. London and New York: Routledge.
- WINNICOTT, D. W. (1947). Hate in the countertransference. In: uő, *Collected Papers* (pp.194-203). London: Tavistock, 1958. Magyarul: Gyűlölet a viszontátételben. Ford. Péley Bernadette. In: Péley B. (szerk.), *A kapcsolatban bontakozó lélek* (66-75). Budapest: ÚMK, 2004.

Megjegyzések az álom pszichoanalitikus metapszichológiájához

Bókay Antal

Freud alapműve, az *Álomfejtés* (1900) nemcsak a pszichoanalízis, a pszichoanalitikus terápia meghatározó munkája, hanem egy karakteres metapszichológiai elképzelés vázlatán keresztül hozzájárul a mai humán tudományok szubjektum-elméletéhez is. Vonzereje egy radikális, önismereten keresztüli bensőség-rekonstrukció lehetőségének megmutatásában rejlik. Az álom témája, pszichoanalitikus elmélete e bensőség-rekonstrukció episztemológiája, vagyis nem elsősorban a bensőség természetét, mint inkább elérési, megismerési és működési módjait mutatja meg. Ebben az értelemben egyáltalán nem túlzás egy olyan pszichoanalitikus ismeretletről beszélni, amely jelentősen eltér a modern tudományok szemléletét meghatározó karteziánus nyelvfelfogástól. Ez az episztemológia Freud metapszichológiai írásaiban komplex, alapos, de sokszor igen talányos kidolgozást nyert. A sort az *Álomfejtés* (1900) VII. fejezete kezdi, amit számos rövid, de igen jelentős tanulmány – például *Az álomtan metapszichológiai kiegészítése* (1917) vagy *A tagadás* (1925) című írás – követ, egészen a kései *Újabb előadások a lélekelemzésről* (1933) című kötet álom-fejezetei-ig. A Freud utáni pszichoanalitikus gondolkodás folytatja a metapszichológiai gondolatmenetet, részben Freud álom példáinak elemzésével, részben pedig az elvontabb filozófiai-metapszichológiai vonatkozások tárgyalásával. Az álomelmélet teoretikus átgondolásában és humántudományi alkalmazásában részt vettek az elmúlt évtizedek igen jelentős filozófusai is: Jacques Derrida, Jean-Francois Lyotard, Julia Kristeva. Írásomban ennek a metapszichológiai építménynek, posztmodern szubjektum-elméletnek néhány, Freud írásaira építő összefüggését szeretném kibontani.

Freud már az *Álomfejtés* (1900) első, látszólag igencsak bevezető paragrafusában meglehetősen szabatossággal körvonalazza pozícióját. Három dolgot említ: egyrészt azt, hogy bizonyítani akarja, hogy létezik „olyan pszichológiai eljárás amellyel az álmok megfejthetők”; másodsorban hogy ennek alkalmazása során kimutatja, hogy „minden álom értelmes lelki képződmény”, mely „meghatározható helyen beilleszthető az ébrenléti lelki működésébe”; és harmadszor, hogy ezekkel „világosságot derít” azokra (a feltételezhetően sötét) „folyamatokra, amelyekből az álom idegenszerűsége és felismerhetetlensége ered”, és egyben „visszakövetkeztet” „azoknak a lelki erőknak a természetére, amelyek [...] hatásaiból támad az álom” (15.). Az álom tehát egyrészt *értelem*, jelentése van, másrészt *folyamat*, harmadrészt pedig *rendszer*.

A paragrafusból mindezen keresztül összefoglalóan kiolvasható egy új ismeret-fogalom, egy szubjektív szemantika vázlata, az, hogy milyen elvek mentén épül fel a személyességet alkotó, működtető belső, szubjektív jelentés. Az álom természetéről mindebből Freud három előzetes feltételezést tesz:

- 1) Az álom megfejtésének, megfejthetőségének lét-elsődlegességét, azt, hogy minden álom radikálisan az értelmezésben létezik, nincs meg azon kívül.
- 2) Az értelmezés nyomán az álom integrálható a racionális személyességbe, a gondolkodó ember világába, a cogitóba.
- 3) Vagy talán mégsem: az álom nyomán mindig marad valami idegenszerűség, heterogenitás, egy (talán radikális, állandóan változó) különbség, és ez arra utal, hogy a psziché is egy megszüntethetetlen másság mentén, ilyen másságba olvadva működik.

Az álom így egyszerre lesz annak bizonyítéka, hogy a másság megszüntethető, az álom értelme elérhető, és hogy nyomában mégis tagadhatatlanná válhat e másság állítása, létezése. Az első törekvés a természettudós, a racionális, filológiai hagyományt követő Freud törekvése, a második ennek tükre, ellenpárja, az önismeret mentén egy új belső birodalmat felfedező utazó története. A szerző, Freud folyamatosan hezitál; célja, ideálja a kartezianus „clarté”, a világos átlátás, a cogito, a racionális folyamatként felfogott megismerhetőség, miközben folyamatosan bevallja, végzi ennek visszavonását. Freud nagy felfedezése pontosan ennek a hezitálásnak a terében történik.

Az álomnak és az álomfejtésnek ugyanis talán legfontosabb meghatározó sajátossága *határhelyzeti természete*, leglényegesebb karaktere a *heterogenitás állandó kidolgozása, a heterogenitás mint elrejtettség állandó figyelembe vétele*. Az álomfolyamat közvetítő természetű, létezése, működése és tárgyiulási példái ugyanis mindig természetükben eltérő rezsimek, elkülönbözött lét-formák között történnek. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert kutatói szemléletünk szokásosan homogenitás-, egyértelműség-érdekű, a kartezianus hagyomány egységes, egyetlen formájú realitást feltételez.

Az álom fenomenológiai hátterei: alvás és ébrenlét

Első, mondhatnánk a „dolog” megjelenésének szintjén az álom az *ébrenlét és alvás* közötti határhelyzetben, még pontosabban határ-átlépésben jelentkezik, hiszen az álom az alvásban, vagy valamilyen alváshoz hasonló állapotban történik, de mindig az ébrenlétbe torkollik, „az álom valahonnan jön és a felébredésbe vagy a fikcionalitás megszakadásába történő átváltással ér véget, s úgy hat, mintha élet lenne, álomélet egy álomvilágban” (Jádi, 2008, 111.).

Az alvás (melynek jellemzőit – mondja Freud – az álomból tudjuk rekonstruálni) egy alapvetően nárcisztikus állapot, benne a megszállások az én-re vonódnak vissza, és ezt a befelé fordulást elvileg semminek sem kellene megzavarnia. Egy ilyen

állapotban, egyfajta „tökéletes alvás”-ban (Freud 1917-es metapszichológiai tanulmánya szerint) az alvó „közel jut ahhoz az állapothoz, amelyben az élet kezdetén volt. Az alvás szomatikus oldalról nézve tulajdonképpen az anyaméhben való tartózkodás állapotának visszaállítására” (Freud, 1917, 117.). Az alvás azonban sohasem tud abszolút lenni, mert a megszállások nem vonhatók teljesen vissza, sem a külvilág, sem a belső világ nincs totálisan az alvás hatalmában. Az alvót zavarhatják külső hatások, zajok, és zavarhatják belső facilitációk. A tudattalan energiáinak, indulatainak egy része az elalvás ellenére, sőt kifejezetten ebben az állapotban, a kontroll gyengülése miatt, aktív marad, „az álom azt jelzi számunkra, hogy valami történt, ami meg akarta zavarni az alvást, és egyben megláthatjuk benne a zavaró tényező elhárításának módját is” (Uo., 118.). A zavarok elérhetnek egy olyan szintet, hogy már lehetetlenné teszik az alvást: az alvó felébred. Az álom – ebből a szempontból – egy olyan köztes, belső aktivitás, amely jele és kezelése is e zavarnak, e két-féle idegen hatást, a külvilágét és a „belső külvilágét” beépíti önmagába, és így (legalábbis egy bizonyos szintig) elkerülhetővé teszi a felébredést.

E felfogás kapcsán elkerülhetetlen idézni egy nagy „reneszánsz pszichoanalitikust”, Hamletet, illetve Shakespeare-t, aki a nagymonológban (mely az önismereti alapú személyesség első, hihetetlen mélységű karakteres megfogalmazása) pontosan erről ír. Shakespeare radikalizálja az alvás fogalmát, metaforikusan átviszi a halál témájára,¹ mely a monológ eleje szerint a totális alvás lehetőségét jelenti:

„A halál: alvás,
nem több; s ha ezzel megszüntethető
a szívfájdalom, a millió ütődés,
amit átél a húsunk – ezt a véget
csak kívánni lehet. A halál: alvás,
az alvás: talán álom – itt a baj:
hogyan milyen álmok jönnek a halálban.”²

Egykor Hamlet is valahol itt az alvás és álom különbségében próbálta önmagát megérteni, amikor „önmagaságát” mint az alvás és álom között megképződő fikcionális narratívát vázolta. Első gondolatként úgy véli, hogy az alvás képes a külvilág kizárására, vagyis egy nárcisztikus ősalápothoz, nyugalomhoz vezet. Ezt a

¹ Jelentős téma lehet az alvás és a halál kapcsolata, amit az álom és halálöszön kapcsán Lacan is felvet, ez azonban túlfut jelen témánkon.

² Shakespeare, William: Hamlet dán herceg tragédiája. Nádasdy Ádám fordítása. Hamletnek van egy korábbi (II. felvonás 2. szín) álomelméleti megjegyzése is: „Istenem, engem bezárhatnának egy dióhéjba, ott is úgy érezném, hogy a végtelenség királya vagyok – ha nem volnának rossz álmaim.” Ebben a szövegben is jól érzékelhető a primér nárcisztikus teljesség élménye és annak „megrontása” az álom által.

feltételezést írja felül egy következő gondolat, hogy vajon kizárható-e az alvásban (a halálban) a belső zavar jelentkezése. Hamlet így „lemond az alvásról [itt az öngyilkosságról], mert fél a saját álmaitól” (Freud, 1917, 120.).³

Az álom és ébrenlét egy másik kategória-párt is felvet, a belső és külső kettősét, hiszen az álom „egy projekció is, egy belső folyamat külsővé tétele” (Freud, 1900, 118.), egyfajta sajátos reprezentáció, rögzítés, és mint ilyen, voltaképpen megismerő, ugyanakkor elfojtó, cenzúrázó szerepű. Az álom kijelöl (betölt, megteremt) és bejár (megismer, elismer) magának egy bizonyos lelki, belső teret, és ezzel megteremt, működtet egy narratívát, az álmodás történetét. A határátlépések mozdulatai megmutatják ezeket a hipotetikus tereket, modalitásokat. Kétségtelen, hogy az álom bejárja (teremti?) a lélek meghatározó tereit, a tudattalant, a tudatelőttest, illetve a tudatot, ezek valamilyen alapvető értelemben kötődnek az alvás és ébrenlét ellentmondásosan is összetartozó, egymás nélkül nem létező eseményeihez. Az „álomképek textuálisukkal egy másik lényként, a másik nyelven szólítanak meg minket, és képzelődésre, latolgatásra és még azon túlra is, a fikcionalitás mezejére kényszerítenek minket” (Jádi, 2008, 111.).

Az ébrenlét világában az álom felidézett, elmondott és értelmezett lehet, azaz diszkurzív formát kap. Jádi Ferenc előbb idézett tanulmányában (2008) összefoglalja azokat a lépéseket, amelyekben az álom átvezetődik az alvásból az ébrenlétbe, ezek a két heterogén létpozíció közötti átmenet eseménycsomói. Eszerint van „tehát egyrészt az *álmodott álom* toposza (Freudnál általában: *der Traum*) a maga aporetikus létkérdésével és saját polivalens képiességi hangsúlyozottságával”. A következő lépés, szint a *manifeszt álomtartalom*, mely az álmodott álomból „előállított⁴ nyelvi vagy szövegi álomanyag vagy álomtartalom, mint a mozgó képek legendája, a szavakkal, még irodalmi eszközökkel is alig megfogható, képi sokértelműsége miatt beszédesnek tűnő vagy éppen világsűrűsége folytán bennünket megérintő, megszólító eseményesség (Freudnál: *das Geträumte* vagy a manifeszt álomtartalom)”. Következő lépésként „van az *elmondott álom*, egy hisztoricitás (Freudnál: *Traumerzählung*), amit a felébredt a saját nyelvében az eseményesség újabb és újabb részleteit fellelve vagy elfojtva különböző helyzetekben egy eseményességi lényeg körül forogva mindig másképp képes megfogalmazni, s melyről az álmát elmondó úgy hiszi, hogy egy valós jelenben megélt történetről tudósít.” (Jádi, 2008, 106-107.). Ennek a történetnek lényeges része, illetve beszédes hiánya az álom elfelejtése. Freud az *Álomfejtés* (1900) metapszichológiai fejezetét ennek az álomtagadás aktusnak az elemzésével kezdi (*Az álmok elfelejtése* című részfejezet), nem pedig az álmokra való emlékezéssel. Van az álmodásban tehát valami

³ Freud ezt nem Hamletről, hanem általában az alvásról mondja.

⁴ Saját megjegyzésként hozzátenném, hogy ez a szó, az „előállít” egyáltalán nem egyszerű eseményt fed, az előállítás az elfojtás, az álommunka megannyi történést is magán viseli, tartalmazza.

alapvetően negatív, lényege szerint tagadás-szerű, nem-ébredés, nem-valóság, ami ugyanakkor nagyon is ott (itt) van. E témáról Freud majd *A tagadás* (1925) című rövid, de komoly metapszichológiai következtetésekhez vezető tanulmányában ír.⁵ Az álmok eltorzítása és elfelejtése Freud szerint a másodlagos átdolgozás következménye, az „álom elfelejtése javarészt az ellenállásra vezethető vissza” (1900, 363.), a felidézhetetlenség tehát egy lényeges álom-tartalom, belső értelemterület tagadásban történő megjelölését rejti.

A folyamat, az álom-történet végén pedig ott van „az elmondott álom szövegi elemzése és értelmezése (*Traumdeutung/álomfejtés*)”, ott van a látens álomtartalom, az álom tulajdonképpensége a maga sajátos és tipikus topikai és dinamikai szerkezetével” (Jádi, 2008, 107.). Egyértelmű, hogy az álom-folyamat eltérő természetű textuális (és vizuális-képi) rétegek intertextuális, heterogén összjátékából áll össze. Ennek a heterogeneitásnak a kérdése az, hogy meg tud-e jelenni az álom alvás-állapotban, vagy csak és kizárólag a felébredésben, az ébredésben. Egyértelműnek tűnik, hogy az álom alvás közben elérhetetlen, illetve ilyenkor kizárólag fiziológiai-neurológiai jelekben ragadható meg. Az értelmezhetőség, a diszkurzusba vonás elkerülhetetlen lét-jellemzőjének következményeire figyelmeztet Lacan (1954-55) is, aki Freud álom-fogalmának elemzése kapcsán írja: „két művelet van – álmodni egy álmot, és értelmezni azt. Az interpretáció egy olyan művelet, amellyel beavatkozunk. Az analízisben nemcsak azzal avatkozunk be, hogy értelmezzük az álmot (ha egyáltalán tesszük ezt), hanem azáltal is, hogy analitikusként benne vagyunk a személy életében, benne vagyunk az álmában” (152.). Lacan azt is jelzi, hogy az álmodó, az álmot elmondó nem általában számol be egy álomról, hanem valakinek szánja, valakinek mondja el az álmát. Később azt állítja, hogy Freud elmondott álmai is ilyenek, nem egyszerűen egy Sigmund Freud nevű ember álmai, hanem nekünk, a pszichoanalízis olvasóinak elmondott álmok. Az *Irma álom* így példa és üzenet arra, hogyan kell pszichoanalitikusan álmodni.

Az álomfejtés hermeneutikai versus dekonstruktív karaktere

a) Olvasatláncok – az álomfejtés végtelensége

Az álom létezése egyenlő *értelmezésével*, s ennek első lépése az elmondás, amit először önmaga számára, egy belső reprodukcióban végez az álmodó. Freud azon gondolata, hogy az álomnak értelme van, valójában azt jelenti, hogy az álom a belső értelemkeresés, az értelemteremtés egyik legjelentősebb, mondhatnánk modellszerű

⁵ Erről a témáról egy egész kötet jelent meg (Mary Kay O’Neil és Salman Akhtar (eds.), *On Freud’s „Negation”*. London: Karnac, 2011), de a tagadást majdnem minden jelenkori pszichoanalitikus elmélettel foglalkozó kutató tárgyalja.

eseménye. Ez azonban szintén nem egyszerű, egysíkú folyamat. Az álom, ha megőrződik, folyamatos újraolvasási, értelmezési kényszert hoz létre. Nincs egyetlen szemantikai autoritás mögötte, fluid, nem lehet abbahagyni az értelmezését, nem lehet végző értelméhez eljutni. A jelentés nem a textusban, a szövegben rejlik, hanem a hozzá való viszonyban, azaz intertextuális természetű, az álom olvasója egy bizonyos szöveg-korpuszt mozgósít, ennek segítségével az álomszöveggel szembesülve egy újabb szöveget hoz létre.

Példa erre a pszichoanalízis mintaálma (Freud, 1900), az *Irma álom*⁶ története. Ebből az is világossá tehető, hogy a pszichoanalitikus olvasatot is erősen befolyásolja más kulturális jelenségek olvasati stratégiája, az intertextualitás kétirányú. Az olvasatok közel száz éves történetének sorozatában jól érzékelhető a kultúraolvasás diszkurzusainak hatása,⁷ egészen odáig, hogy az Irma álom eltérő értelmezéseit különböző irodalomelméleti irányzatokkal vonhatjuk párhuzamba. Freud saját álomolvasata persze olyan mélységű, hogy sokkal későbbi, akkor még ismeretlen olvasati módokat is rejt, de első szinten, a felszínen Freud értelmezése egy filológiai, koramodern kultúra-olvasati modellt követ, mely a jelentést a beszélő (itt álmodó) tudatos és/vagy tudattalan értelem-közlő szándékaként gondolja el. Erik Erikson 1954-ben az Irma álmot formalista, korai strukturalista szempontból olvassa, azokat a konstrukciókat keresi, amelyek az álmodó, azaz Freud énjének megalkotása érdekében épülnek ki az álomban. Didier Anzieu 1975-ben ugyanezt az álmot az én és a másik viszonyának struktúrájaként, egyfajta késő-strukturalista olvasatban értelmezi újra. Azt figyelni, hogy Freud milyen belső-külső színpadot teremt, melyben saját személyét egy dráma keretein belül artikuláló viszonyrendszerben jeleníti meg és fogadtatja el. A 20. század második felében megjelenő új olvasatok egyre inkább megkérdőjelezik az énszichológiai és szelf-pszichológiai magyarázatot, elsősorban arra hivatkozva, hogy azok túlságosan is konstruktívak, túlságosan is az elfojtás, az ellenállás diadalát rögzítik, és nem veszik figyelembe az álom inherensen heterogén jellegét, az ismétlődő újraíródást, a tudattalan alapvetően megismerhetetlen természetét, kizárhatatlan hatását. Ennek az elvnek legkorábbi és máig legnagyobb hatású képviselője Jacques Lacan volt, aki az 1954-1955-ös évben tartott szemináriumán foglalkozott az Irma álommal.

Lacan a freudi felfedezés „lényegének” tartotta „a szubjektum decentráliódását az én kapcsán” (148.) (a határhelyzetet, a heterogeneitást), azt, hogy az álom vágyteljesítő természetéből következően az álomfejtésnek mindig a szétfutás és nem az eriksoni egységesítés, strukturálás felé kell haladnia. Az Anzieu és Erikson

⁶ Az „Irma álom” Freud saját álma, amelynek nemcsak megfejtését közli könyvében, hanem a megfejtés folyamatát is, azaz leírja az álomhoz kötődő asszociációit is.

⁷ Erről egy korábbi dolgozatomban részletesebben írtam, most csak utalnék ennek tanulságaira. Vö. Bókay A. (2008). Az álom – a szubjektum teremtése és megismerés. *Műhely*, 6:114-124.

által is szép rendbe (bár általuk újraírt rendbe) strukturált álomban megjelenő három nőalakról (Irma, Freud felesége és a nevelőnő) Lacan például a következőket írja:

„Amikor analizálunk egy szöveget, akkor azt teljességében kell figyelembe venni, beleértve a jegyzeteket. Ez az a hely az asszociációkban, ahol Freud jelzi azt, hogy az álom az ismeretlennel kapcsolódik, ezt köldöknek nevezi. Elérkeztünk ahhoz, ami a misztikus trió mögött található. Misztikusnak mondom, mert most már tudjuk a jelentését. A három nő, a három nővér, a három ládika, Freud azóta megmutatta jelentésüket. Az utolsó terminus a halál, ennyire egyszerű.” (Lacan, 1954-55, 157.)

További, a lacani irányhoz kapcsolható példának lehet Shoshana Felman (1985) dekonstruktív-feminista olvasata. Ő az álom kontextus-képző, szelf-rekonstruktív aktivitását kutatja. Azt figyelni, hogy Freud önkonstrukciója során hogyan zár ki a személyességét veszélyeztető, megoldatlan belső értelmeket. Szerinte az Irma álom a nőiséggel kapcsolatos problémák, szorongások projekciója Freud részéről.

b) Az olvashatatlanság végpontja, az álom köldöke

Van azonban az Irma álomnak egy olyan jegyzete, amely a pszichoanalízisen belül és azon túl is minden mai, posztmodern interpretátor képzeletét felgyújtotta. A minta-álom Freud által bemutatott felfejtésének egy pontján Freud asszociációiban Irma mellett, Irma ellenében egy engedékenyebb barátnő jelenik meg, aki jobban elfogadná az Irma által elutasított, Freud által „javasolt megoldást”. Az idézett saját asszociáció a két dolgot, Irma vizsgálatát és a barátnőt egy kijelentésbe olvasztja: „Végül alaposan kinyílik a szája: ő többet mondana el, mint Irma” (Freud, 1900, 88.). Az álom Irma vizsgálatával folytatódik: „Amit a torokban látok: fehér folt és pörkös orrüreg”. (Kiemelés az eredetiben.)

A női szó, magyarázat reménye és a feltáruuló női testüreg képe közé írta be Freud a következő lábjegyzetet:

„Úgy sejtem, hogy e rész magyarázata nem elég alapos ahhoz, hogy a rejtett értelem feltáruuljon. Ha folytatnám a három nő összehasonlítását, igen messzire elkalandoznék. Minden álomnak van legalább egy olyan pontja, amely kifürkészhetetlen. Ott van a – mondhatni – köldök,⁸ melyen keresztül az ismeretlennel összefügg.” (Freud, 1900, 88.)

⁸ Ebben a mondatban módosítanom kellett az egyébként kitűnő fordítást. A magyar szöveg ugyanis így szól: „köldökszinór, amely összeköti az ismeretlennel”. A német eredeti világosan köldökről beszél: „gelichsam einen Nabel, durch den er mit dem Unerkannten zusammenhängt”. A fordítási „tévedés” persze szintén álom-asszociáció, tovább-álmodás: a fordító, Hollos István az elválasztottság helyett inkább a kapcsolatot, a köldökszinórt hangsúlyozta volna.

E freudi jegyzet fontosságát jelzi, hogy az *Álomfejtés* (1900) egy jóval későbbi pontján, az álom-elméletet összegző hetedik fejezetben Freud visszatér e témára, és részletesebben is meghatározza a pszichoanalitikus episztemológia e meghatározó fogalmát:

„A legjobban megfejtett álomban is gyakran felderítetlenül kell hagynunk valamilyen részletet, mert az elemzés közben észrevesszük, hogy ott az álmogondolatok oly gombolyagának kezdőszálára bukkanunk, amely kibogozhatatlan, de az álmogondolathoz sem szolgáltat további adatot. Ez az álom köldöke, az a hely, ahol az anyag a meg-nem-ismerttel érintkezik. Az álmofejtésekor felmerülő álmogondolatok általában nem záródhatnak le, hiszen szétfutnak gondolatvilágunk hálószerű szövvényében minden irányba. E szövédéknak egy sűrűbb pontjából emelkedik ki azután az álmóvág, mint gomba a micéliumból.” (Freud, 1900, 366.)

Derrida Irma-álomról szóló aprólékos szövegelemzése és értelmezése során arra figyelmeztet, hogy az álom köldöke az ellenállás terepe, egy az ellenállások sorozatából (Freud ellenállása a saját belső értelemének, Irma ellenállása Freud megoldásának stb.), érzékelhető „elérhetetlen *topos*”. Az álom köldöke „az északára vonatkozik, az abszolút ismeretlenre, amely eredetileg, születésileg kötött (de önmagában kötetlen, mert ab-szolút) a lényeghez és az álom születéséhez [...], egy kötés helye, egy csomó-seb amely az emlékezetben tartja a születésnél elválasztott, elvágott zsinórt” (Derrida, 1998, 10-11.). És ez a csomó, az álom köldöke, mely „túlmege az analízisen” valójában „olyan csomó, amely nem bogozható ki, egy fonál, amely, még ha el is vágják, mint a köldökzsinórt, örökre csomós marad éppen ott a testen, a köldök helyén. A heg egy olyan csomó, ami ellen az analízis semmit sem tehet.” (Derrida, 1998, 11.)

Egy másik nagy interpretátor, Lacan (1979) nem a csomót, a megsűrűsödést (a bensőség legmélyének metaforikus megragadását) hangsúlyozza, hanem a rést, a hiányt, a szakadékot: „amit Freud köldöknek – az *álmok köldökének*, végső soron megismerhetetlen középpontjának – nevez, az egyszerűen az azt megjelenítő anatómiai köldökhöz hasonló, az a rés, amelyről már beszéltem” (Lacan, 1979, 23.). A köldök nyilvánvalóan az elzárás, az elfojtás és ezeken keresztül valamiféle *negatív közvetítés* helye, talán egyfajta „pótlék” (*Ersatz*), amely elrejt, de mivel látható, mégis megmutat. Különös az, hogy Freud kifejezetten elhárítja a megismerésének kísérletét: „kibogozhatatlan, de az álmogondolathoz sem szolgáltat további adatot”. A köldök egyik oldalán az ismert van, ez a személy teste, a másik oldalon viszont az ismeretlen. Már egy kisgyerek is meg tudja mutatni, hogy hol van, ugyanakkor olyan testrészt, ami „semmire sem jó”, nincs funkciója, érzéki, erotikus pozíciója is sokféle. Mint üres „van”-ról, tárgyilag pontosan és tévedhetetlenül tudjuk, hogy mi az eredete: az anya teste, illetve az anyatest hiánya, a megszületett gyermek és az anya megszűnt viszonyára utaló. Az anyatesten belül lévő magzat esetében viszont nincs köldök, csak kapcsolat, azaz csak köldökzsinór

(ez az, ami a magyarra fordító Hollós számára fontosabb lett, mint a szó szerinti puszta köldök).

A köldök, akár honnan is nézzük, a test heterogenitásának a helye, trauma,⁹ szakadék, egy betölthetetlen, mégis nagyon sűrű jel, talán allegória, de még inkább katakrézis. Erdélyi Ildikó ennek kapcsán idézi Freud mottóját Vergilius *Aeneis*éből: „Hogyha pedig nem lágyul a menny, Acherónt verem én fel”. Bruno Bettelheim (1989) az idézethez azt fűzi hozzá, hogy a mottó megértéséhez ismerni kell a sor helyét az *Aeneis*ben. A szavakat az elkeseredett Juno mondja, amikor nem kap segítséget az istenektől, így most az alvilág felé kell fordulnia. Freud könyvében valóban a tudattalan alvilága rázza meg, forgatja fel a tudatosság fenti világát. Érdekes párhuzam a Freudot jól ismerő Walter Benjamin hasonló értelmű megjegyzése utolsó, kéziratban maradt *Passzázatok* című művéből:

„Az ókori Görögországban mutattak olyan helyeket, ahol az alvilágba vitt le az út. Éber ittlétünk is olyan ország, ahol vannak alvilágba vezető rejtett helyek, megannyi észrevétlen hely, ahová az álmok torkollanak. Nappal mit sem sejtve megyünk el mellettük, de alighogy eljön az álom ideje, kapkodva tapogatunk vissza ezekre a helyekre, és eltűnünk a sötét járatokban” (Benjamin, 2001, 210.).

Benjamin is az ébrenlét / alvás és álom eseményéhez köti a köldök gondolatát, de mitológiai képen keresztül kiterjeszti azt az élet és halál ellenpárjára. A köldök persze lehet seb, azaz primer trauma (erről szólt a születési trauma – Otto Rank, Ferenczi), de lehet betapasztott luk, fal is, amely abszolút értelemben és megváltoztathatatlanul elzár.

De térjünk vissza még Shoshana Felman (1985) magyarázatára: ő a nőiség Freud által érzékelt titokzatos-nyomasztó megfoghatatlanságát az ismeretlenbe mutató köldökkel kapcsolja össze, és feminin „csomó”-ként az álmodóban működő, kimondhatatlan, de mégis mindig ott leledző vágykomplexumként értelmezi. Freud számára ebben az álomban, ahogy a nőket felvonultatja, aztán a jelentést a köldök-képben eltünteteti, meghatározó probléma a férfi-nő különbség, a fájdalom és ellenállás különbsége és a femininitás kimondhatatlansága; vagyis az álomban érzékelhető valamiféle betölthetetlen szakadék a test és a nyelv, a vágy és a szó között. De éppen ezzel az újraértelmezéssel kapcsolatban egy érdekes további interpretáció történt. Felman odaadta dolgozatát az akkor már súlyos beteg, halálán lévő szeretett mesterének, Paul de Mannak. De Man elolvasta, kommentálta. Pár hónappal később, de Man halála után, az ő emlékére rendezett konferenciára Felman pontosan ezt az Irma-álom értelmezést vitte, és felolvasta de Man

⁹ Lásd Erdélyi Ildikó (2010) *Az álom köldöke és az álomfejtés* című tanulmányát. In: uő, *Mágikus és hétköznapi valóság*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó, 36-55.

pár soros véleményét is. Nézzük, mit mond a férfi, a szeretett mester, a dekonstruktor a (freudi) álomértelmezés (felmani) interpretációjáról:

„Az én egyetlen kérdésem, ha szabad ezt mondanom, a köldök szintjéről bukkan fel. Mit tehetünk e jel manifeszt biszexualitásával, amely éppen annyira elválaszt, mint amennyire egyesít, és amely megszökik a nemek közötti különbség elől. A köldök egy csomó, amelyet elvágnak, és mint ilyen, sokkal inkább filozófiai, mint analitikus.” (Felman, 1985, 68.)

De Mannak kétségtelenül igaza van abban, hogy a köldök nem a nőiség tulajdona, semmi köze a nemi különbséghez, hisz nemiség előtti testi jel; mindenkinek van köldöke, jele egy egykor volt kapocsnak, mely az embert az anyához fűzte. Ez a kapocs azonban a megszületéskor „gordiuszi technikával” el lett vágva, eredete ezért nem kioldás, megoldás, megértés, azaz nem (pszicho)analízis, hanem egy erőszakosan reduktív tulajdonítás, megnevezés, fogalommá fordítás, félreértés, azaz alapvetően filozófiai gesztus. Pontosan ilyen értelemben mondja Paul de Man az olvasás, az értelmezés (mondhatnánk: az álomfejtés) természetéről, hogy

„olvasni pedig nem más, mint megérteni, kérdezni, tudni, felejtetni, kitörölni, eltorzítani, megismételni – vagyis nem más, mint az a végtelen megszemélyesítés (prozopopeia),¹⁰ amelynek révén a halottak archoz és hanghoz jutnak, amely elmondja végrendeletük allegóriáját, másfelől lehetővé teszi számunkra, hogy megszólítsuk őket” (de Man 2003, 183.).

A probléma modellje azonos, a szelf, a szubjektum egy heterogén másikhoz (megjelenéshez, *Darstellung*-hoz), archoz és hanghoz jut. A megszemélyesítés (azaz képesítés), mely ezen aktus lehetőségét ígéri azonban csalóka, igazából hamisítvány. Egy további idézetet kell azonban ehhez hozzátennünk ugyancsak de Mantól (1997): „Mihelyst egy hang vagy arc nyelvi tételezését értjük a prosopopeia retorikai funkcióján, megértjük azt is, hogy nem az élettől vagyunk megfosztva, hanem egy olyan világ alakjától és értelmétől, mely kizárólag a megfosztás útján történő megértés révén hozzáférhető” (105.), vagyis a személyes, belső értelem igazából ilyen radikális tagadás kontextusában (egyfajta álom-munkában) működik, teremődik.

Azoknak az asszociációknak, amelyek végtelen folyamatban tovább írják az álmot, valójában *kettős szerepük* van: építenek, ugyanakkor a teljes megértés lehetőségét is kizárják; nyomukban megtudunk valamit, de olyan tudásra teszünk szert, amely a tudás betölthetetlen hiányainak mentén formálódik. Létezik tehát

¹⁰ A prozopopeia a megszemélyesítés görög neve, szó szerint arcadást jelent, ez az a gesztus, amely valamilyen képi realitáshoz, figurativitáshoz juttatja a belső, arctalan élményt, érzést.

valami olyan „között”, olyan „köztesség”, amely, mint a köldök, a test és a szó, az egyértelműen koncentrálódó és a végtelenül szertefutó között, létünk összefogott racionalitása és energia-folyamataink micéliumszerű szétszóródása közttességében létezik. Ez a sosem definiálható, mindig elvágott, de mindig felhívóan, kacéran szembetűző a szubjektumunk, személyes bensőségünk maga. Az álom köldökének üzenete az, hogy a szubjektum olyan folyamatokból áll, épül fel, amelyek egy bizonyos pont (a test pontja és a jelentés sűrűsödési pontja), azaz a köldök körül egyszerre koncentrálódnak és decentrálódnak. A szubjektum folyamatai valamilyen ismertség, megismertség mentén állíthatók össze, ugyanakkor mégis eltűnnek az ismeretlenbe. Joggal hivatkozhatunk Lacan (1954-55) alap gondolatára: Freud itt „olyan módon építi újra az emberi szubjektivitást, hogy az énhez való viszonyában decentrálja azt” (116-117.).

Az álomfolyamat belső komponensei

a) Vágy és szó kettőse

Az álom-történet egy további szempontból is határhelyzetű: az álomfolyamat affektus jellegű, azaz energia-természetű és kognitív karakterű pszichés komponensek között játszódik le. Alapja az, hogy az álom és az alvás egyaránt regresszív, „maga az álmodás nem más, mint az álmodó részleges regressziója élete legkorábbi körülményei felé, amikor is újra átéli gyermekkorát, az akkori ösztönös indulatokkal és rendelkezésre álló kifejezőmódokkal együtt” (Freud, 1900, 382.). Ez a végpont, az infantilis vágyakhoz való áttételes visszatérés az álom legmélyebb, az álomfejtésben voltaképpen kifejtetlen, érintetlen eredete (az álomfejtés e végponton jóval inneni, ébrenlét felé mutató, tudatelőttel anyaggal, az álomgondolatokkal dolgozik, odáig akar eljutni). Freud az *Álomfejtésben* három regressziótípust is elkülönít, „a) topikus regressziót az itt kifejtett Ψ -rendszerek sémája értelmében; b) időbeli regressziót, amennyiben régebbi lelki képződményekre nyúlik vissza, és c) formai regressziót, amikor kezdetleges kifejezési és ábrázolási módok lépnek a szokásos módok helyére” (Uo., 382.). Az időbeli regresszióknak két fajtája van, „az egyik az én, a másik a libido fejlődésére vonatkozik. Az utóbbi alvás közben egészen a primitív narcizmus állapotáig megy vissza, az előbbi pedig a hallucinatorikus vágyteljesülés szakaszáig” (Freud, 1917, 117.).

Az energia/kogníció közötti határhelyzeti jelleget a legtöbb szerző a szexualitás átütő és mindig jelen lévő heterogén hatásának tulajdonítja, de definiálható úgy is, mint egy olyan közvetítés karakterisztikája, mely a benső, a szelf vonatkozásában a jelölő és jelölt közötti eltérő létsíkokon, egymáshoz referenciálisan nem kapcsolható terepeken konstituálódik. Az álom olyan ellenakció, amely megpróbálja kezelni a kötetlen indulatot, a heterogén komponenssel azzal, hogy a maga halluci-

natorikus technikájával ezeket az indulati nyomokat kielégíti, aktivitásukat, energiájukat felveszi és elintézteté teszi.

Az energia és kogníció közötti határátlépések során az álom transzformációs erők terepévé válik. Ezek a transzformációs erők az *ellenállás*, az *elfojtás*, a *cenzor*. Az elfojtás eltüntet, de mindig az eltüntetés szempontjait tartalmazó jelentés, értelem szempontjából teszi ezt. Minden elfojtás redukív, de árulkodóan redukív. A cenzor is mindig egyértelművé akarja tenni az álmot, az álom folytatásai, asszociációi viszont mindig felbontják ezt az egyértelműséget, zavaró, megbontó sokféleséget építenek be, amelyekkel szemben az én újabb integratív gesztusokra kényszerül. A tudattalan mindig kibújik. Lacan figyelmeztet arra, hogy a két, Freud által használt ágencia, a cenzor és az ellenállás más és más természetű, eredetű. A cenzor egy „másik” diszkurzus, valami külső projektálódása, megjelenése a szubjektumban, mégpedig azé az instanciáé, amit Freud később felettes-énnek nevez. Az ellenállás viszont az én területéről származik, a saját nárcisztikus konstrukció produktuma, „az ellenállás az én imaginárius funkciója” (Lacan, 1954-55, 120.), önmagam tükörstádiumban megformált struktúrájából, egyfajta primér, belső rend érdekéből származik. Ráadásul a transzformációs erők más helyen működnek: az ellenállás a határ innenső, ébrenléti oldalán áll, a cenzor viszont az onnansó, alvásban állapotban működik vagy kezdi működését.

Különösen fontos és érdekes az a bonyolult fogalmi rendszer, amellyel Freud az álmofolyamatban az ösztönenergia diszkurzív megfogalmazódását követi. Olyan fogalmakról van szó, mint az *álmotartalom*, az *álmogondolat* és az *álmovág* és az ezekhez kapcsolódó (vagy ezekkel párhuzamos) *manifest* versus *látens* minőség értelmezése. Zizek (1994) viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy „a struktúra mindig hármas, benne mindig három elem munkálkodik: a nyilvánvaló álom-szöveg, a lapangó álom-tartalom vagy gondolat és az álomban kifejezésre jutó tudattalan vágy” (198.).¹¹ Freud az álmogondolat alatt egy tökéletesen logikus, diszkurzív emléket ért, egy olyan emléket vagy emlékszerű fantázia konstrukciót, amelyen keresztül egy tudattalan vágy kielégülhetett. Az álmogondolat „az, amit az álom gondol, amit világosan kimond, látens kijelentés (*énoncé*), olyan, amely teljes mértékben az ébrenlét gondolkodására is jellemző” (Lyotard, 2011, 234.). Az *Álmofejtés* szavaival:

„Az álmoképzés lelki munkája két műveletre osztható: az álmogondolatok előállítására és azok álmotartalommal alakítására. Az álmogondolatok teljesen helytállóak [...], de bármennyi legyen is bennük tudásra érdemes vagy rejtélyes, nincs különösebb közük az álomhoz, és nem méltók rá, hogy az álomproblémák között tárgyaljuk őket” (Freud, 1900, 353.).

¹¹ A fordítást az eredeti alapján módosítottam: Zizek, S. (1989). *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso, 13.

E fura (és szinte minden mai interpretátor által idézett, fontosnak tartott) kijelentés azt implikálja, hogy az álomgondolat fogalmát egyszerűen axiómaként kell venni, és nem kell vele, az eredetével az álomfejtés során elméletileg foglalkozni, hiszen a lényeges kérdés az álomgondolat manifeszt álomba történő transzformációja. Az álomgondolatokról, melyek az álomfejtés közben a szabad asszociációval feltárolt tartalomtól állnak, több helyen kijelenti, hogy tökéletesen logikusak, a racionális gondolkodás rendjébe illőek. Ami különös, ami torzító, az majd ezen gondolatok közvetítése, az álommunka tevékenysége.

Az álomgondolatok hátterében sokféle vágy rejtőzik, pontosabban munkálkodik (Freud négy forrást jelöl meg 1900, 384.), és itt *A vágyteljesülésről* szóló fejezetben mégis egy bonyolult vágyműködési rendszert vázol. Az álomgondolatot létrehozó, dinamizáló vágy háttere, magva tudattalan, és „a tudatos vágy csak akkor lehet álomgerjesztő, ha sikerül egy neki megfelelő tudattalan vágyat felébreszteni” (Uo., 385.). Az energiák, a vágyak egymásra rétegződnek, a vágy közvetlen ábrázolására közvetett megjelenítések épülnek, „itt érvényesül az áttétel ténye” (Freud az *Übertragung* szót használja!), mely „a tudatelőttessel származó képzetet, amely ily módon indokolatlanul nagy intenzitásra tesz szert, változatlanul hagyhatja, vagy az átvívó képzett útján módosulásra készítheti” (Uo., 391.). Ebben a folyamatban, Zizek szavaival:

„a lappangó gondolat félretelődik, kiszorul a tudatból, majd bevonódik a tudattalanba, vagyis az elsődleges folyamatok mechanizmusai lefordítják a »tudattalan nyelvére«, majd a tudattalan azért vonja magához, fojtja el ezt a »normális«, tudatos vagy tudatelőttessel gondolatot, hogy egyfajta rövidzárlatot hozzon létre a tudatos vágy és egy másik, a *lappangó álomtartalomtól teljesen független*, már a tudattalanban lévő és elfojtott vágy között” (Zizek, 1994, 206.).

Úgy tűnik, Freud álomelméletének egyik iránya, alapfelfogása ez, hogy „az álom vágyteljesülés” azért, „mert az UBW rendszer teljesítménye, márpedig a tudattalan minden energiája a vágyak beteljesítésére irányul” (Freud, 1900, 395.). Freud az Irma álom elemzésének végén már kijelenti, hogy a megfejtés eredményeként „az álom »értelme« feltárult”, és hogy az álom „*tartalma tehát: vágyteljesülés, motívuma: vágy*” (Uo., 93., kiemelés az eredetiben). Az álom ebben a megközelítésben nem más, mint a manifeszt tartalom mögött feltárt látens értelem, az, amely közvetlenül vágyteljesítő szereppel működik. Ha elhisszük, megnyugodhatunk, hiszen kész a végleges megfejtés, a manifeszt jelölő mögött ott van a látens jelöllet. A Freud szöveg ilyen szokásos értelmezése azonban redukciója a valóban kimondottnak akkor is, ha ebben a redukcióban a szerző maga is ludas. Beszél ugyan tartalomról, de ez a tartalom nem a tartalmazott vágy megnevezése (ez úgy szólna, hogy önmagát a szakmai felelősség alól felmenti). Az álom „*tartalma*” (*Inhalt*) igazából és egyértelműen a „vágyteljesülés” (*Wunschbefüllung*), azaz valami

megtörténés, cselekvés, performancia, amely heterogén természetű, energia jellegű, és így referenciálisan leképezhetetlen, a kijelentésben nem fixálható esemény.

Az egyszerű referenciát problematizálja Freud egy további fogalma, amely az álom szemantikai szerepét minősíti. Több helyen, de különösképpen az 1917-es *Bevezetés a pszichoanalízisbe* ímű munkájának álomról szóló fejezetében¹² Freud az álmot, az álom adott elemét „pótlék”-nak nevezi, mely nem jel, ami vonatkozik valamire, hanem feladata sokkal inkább az elrejtés, a nem-megmutatás. Az álom nem kifejezni akar, hanem csak kijátszani, kielégíteni, miközben láthatatlanná akarja tenni azt, amit megvalósít. A pótlék olyasvalami, mint amikor kincset akar elrejtetni valaki, és megfelelő helyet próbál találni ehhez. Akkor rejti el jól, ha az adott téglán, kövön, ami mögé, alá a dolgokat tette, semmi sem látszik, de a téglá (az erre feljogosított számára) mégis megtalálható kell, hogy maradjon, hiszen az elrejtés csak ekkor nem válik elvesztéssé. A pótlék akkor tud utalni, ha valaki elárulja, ránk bízva a kulcsot, az utalás titkát, azt, hogy miről is lehet az adott téglát megismerni (erről a kulcsról majd a rébusz kapcsán lesz még szó). A pótlék félvezető, nem vezető (nem metaforikus, hanem katakretikus), pontosan abban az értelemben kell olvasni, amit a korábban de Mantól idézett szöveg határozott meg. Az olvasás, az álomfejtés nem igazán az értelem megtalálása, hanem a rejtettség elvének (munkájának, aktivitásának) a felfedezése, komplex kimunkálása.

b) Az álom létszerű retoricitása

Emlékezzünk azonban a korábban idézett kijelentésre, amely szerint mindennek az álomgondolat mögé hatoló vizsgálódásnak „nincs köze az álomhoz”, és „nem méltó, hogy az álomproblémák között” tárgyalassék. Vagyis az álomelmélet igazi nagy kérdése nem az álom tartalmát adó vágy, hanem az a mód, ahogy a vágykapcsolatú álomgondolat az álomban kifejezhetővé, megcselekedetté válik: „a másik munka, amely a tudattalan gondolatokat álomtartalommá alakítja, az álomélet sajátossága, és arra különösen jellemző” (Freud, 1900, 354.). És ez a kifejezhetővé válás voltaképpen nem más, mint az álommunka. Az álommunka radikális és központi szerepét Freud egy 1925-ös jegyzet-betoldásban jelzi, ez az a szöveg, amit minden mai szerző idéz és értelmez.

„Most, miután legalább az analitikusokat sikerült megbarátkoztatnom azzal a gondolattal, hogy a nyilvánvaló álom helyébe az analízis révén nyert jelentést kell tenni, egy másfajta összetévesztés bűnébe esnek és makacsul ragaszkodnak is hozzá. Ebben a lappangó álomtartalomban keresik ugyanis az álom lényegét, és közben nem ügyelnek a lappangó álomgondolat és az álommunka különbségére.” (Freud, 1900, 353.)

¹² A pótlékról a 92. oldalon van szó.

E szövegből egyértelmű, hogy Freud a korábban oly fontosnak tartott rejtett értelem (azaz egy szemantikai egység) helyett egy bizonyos (egyébként ugyancsak rejtett, értelmezésben rekonstruálható, ismételhető) aktivitást, az álomunkát teszi meg az álom lényegének. A gondolatmenetet a következőképpen folytatja: „Alapjában véve az álom nem más, mint gondolkodásunk sajátos *formája*, mely az alvás állapotának feltételei között válik lehetségessé. Ezt a formát az álommunka hozza létre, mely az álom egyedüli lényeges vonása, sajátosságának egyetlen magyarázata.” (Uo., 353.) Az álom lényege, létezési formája, aktivitása maga az álommunka, mely eddig, a vágytartalom felől csupán technikai közvetítőnek látszott. Az álommunka pedig retorikai természetű; jellemző eseményei a sűrítés, az eltolás, az ábrázolhatóságra törekvés és a másodlagos megmunkálás (az utóbbi kettőt egyszerűsítve képiesítésnek és narrativizálásnak is mondhatnánk). Az álommunka azonban nem, vagy legalábbis nem elsődlegesen szemantikai, hanem „formai” jellegű, az álom a „gondolkodás sajátos formája”, amely ellentétes és párhuzamos is az ébrenlét racionális, logikai gondolkodási stratégiájával. Az álom egy olyan jelölő-sorozatot, jelölő-struktúrát működtet, amely nem a jelöltre akar vonatkozni, hanem egy lezárhatatlan aktivitást indít el, hiszen az álommunka „ébrenléti” párja az álomfejtés, amelyről pedig már láttuk, hogy végtelemül folytatható. A mai interpretátor ezért gyakran nem valami jelentés kimondására törekszik, hanem azon gondolkodik, hogy milyen sajátos, különös módon folyik az álomban, a szubjektumban a jelentések termelése; feladatának azt tartja, hogy az álmat „értelmező erőik polemikus terepének tartsuk, amelyeket kezeletlen tudattalan hatások ismétlődései organizálnak és dezorganizálnak” (Mehlman, 1976, 43.). Az álommunka ilyen radikális előtérbe helyezése jelzi az álomgondolat és az álommunka különbségét, azt, hogy az egyik „gondolat”, azaz a diszkurzus természetű, a másik pedig „munka”, művelet, azaz cselekvéses jellegű. „Az álom nem a vágy nyelve, hanem annak munkája [...], a vágy nem beszél, hanem erőszakot tesz a kijelentés rendjén” – értelmezi Lyotard (2011, 233.) Freud szövegét. Freud – emlékeztet rá Lyotard – a „fantázia” terminus bevezetésekor azt állítja, hogy az egyszerre „homlokzata” az álomnak, és egy forma is, ami beépül annak mélyére. Ez „a látás kérdése, amely menedéket lelt a szavak között, a »mondásra« redukálhatatlan módon szétveti azok határait” (Uo., 233.). Ez a szétvetés, rombolás, átépítés a freudi bensőség-epsztemológia centrális jellemzője: olyan retorizáltság, amely a bensőség teremtésének és olvasásának egyaránt alapja, a retorikusság olyan megjelenése, amely a majdnem kortárs Nietzsche és a jelenkori dekonstrukció elveivel egyaránt párhuzamos.

c) Az álom képi jellege és az álomfejtés diszkurzív természete

Határhelyzeti jelleget mutat az is, hogy az álom – legalábbis abban az eredeti, éjszakai formájában, amiről persze csak halvány érzéseink vannak – eredetileg képi természetű, az álom felidézése, elmondása viszont nyelvi. „A képiség ugyanis egy nyelven túliságot vagy nyelv előttséget jelöl, mégis a nyelviséget kell felhasználnunk

ahhoz, hogy az álmodott álomból az elmondott álomhoz eljussunk” (Jádi, 2008, 107.). Kérdés persze, hogy honnan vannak ezek az eredeti, őseredeti (lelki, álomi) képek, melyeket az álommunka teremt meg, és ami az álmodásban történik, hiszen „a gondolatok (a regressziós út során) – főként vizuális – képekké alakulnak, tehát a szó-képzetek a nekik megfelelő dolgok képzeteire vezetődnek vissza. Olyan ez, mintha az egész folyamatot az *ábrázolhatóság* szempontja vezérelné” (Freud, 1900, 122.). Itt is a már másutt is megmutatott (az álommunka és az álomfejtés ellentétes párhuzamosságára épülő) képi körül megformálódó kettősség jelentkezik: az eredetileg vizualizálódott indulatok, melyekből az álom szövődik, az álom elmondásakor nyelvivé transzformálódnak, és ez az aktus újra interpretáció, újra elfojtás, cenzúra jellegű, egy koherens rend rátelepítése a természetüktől fogva még jelentős mértékben inkohérens, fluid képekre. Történetek persze kísérletek az álom képiségeinek megőrzésére, emlékszünk a szürrealisták Freud iránti rajongására, Salvador Dalí kísérleteire, a paranoia-kritikára,¹³ a számtalan régi és újabb álomrajzra, és persze a film álommegjelenítő kísérleteire. Kérdés persze, hogy ezek az álom-kép-reprezentációs kísérletek az álom eredeti képiségét, vagy sokkal inkább az ébredés után elmondott szóbeli tartalmak (kép-lefordítások) utólag visszaképiesített megragadását mutatják-e.

Az álom sajátos képiségéről szóló legfontosabb freudi gondolat a képrejtvény, a rébusz fogalma. Ezt Freud az álommunkáról szóló fejezet elején említi, amikor a nyilvánvaló álomtartalom és az álomgondolat viszonyát elemzi. Először azt feltételezi, hogy az álomgondolat és az álomtartalom „egyazon tartalom két ábrázolása [zwei Darstellungen]”, utána módosít: „jobban mondvá az álomtartalom az álomgondolatok lefordítása volna valami más kifejezőmódra” (Freud, 1900, 199.). Az első megoldás egyetlen centrális jelentést feltételezne két eltérő ábrázolásban, a második már egy transzformációs sort, amelynek eredménye az álmodott álom, amely sokkal fontosabb, mint az eredeti álomgondolat, hiszen annak, az abban rejülő vágnak a kielégítését éri el. Erről a végeredmény álomtartalomról írja Freud, hogy az „olyan, mint a képírás [Bilderschrift], melynek jeleit egyenként kell lefordítani az álomgondolat nyelvére”. Majd egy rébusz példa után kicsit később: „Mármost ilyen képrejtvény az álom is; előfutáraink az álomfejtés tudományában azt a hibát követték el, hogy a képrejtvényt rajzkompozíciónak tekintették” (Freud, 1900, 199.). A rajzkompozíciónak egy egységes jelentése van, a kép utal a világ egy vizuális szeletére, tudjuk, hogy például Klimt *Judit és Holofernes* című képe milyen szereplőkre, milyen eseményre utal, hogyan ábrázol egy bizonyos emberi tartást. A rébusz nem ilyen, a szó szokásos értelmében nem kép, egyes elemeit külön-külön lehet jelentéssel ellátni, és ezeknek a jelentéseknek az összegzése adja ki a kép értelmét. Mintha töresek, aspektusváltások lennének a rébuszban.

Jádi Ferenc (2008) a képiség általános jellemzőjeként veti fel a varrat, a filmes beállítások sorozatának, azaz képek összefűzésének a sajátos technikáját, ennek

¹³ Dalí fogalma, szürrealista recepció technika, amit Dalí Freudhoz kapcsolódva dolgozott ki.

lacani elgondolását. A rébusz szerkezetére ez különösen illik: a rébusz belső konstrukciója olyan, mint a vágások a filmben, olyan reprezentációs technika, amelyben képsorokat követünk, de ezek összefüggése nem a szokásos koherencia szerint épül ki, hanem mechanikus gépezetre hasonlít, valamiféle tekintetváltási sorokat teremt. A rébuszra is illik az, amit Daniel Dayan (2005) a varratról ír, hogy annak „rendszere szisztematikusan korlátozza a nézőt az értelmezés szabadságában, ha mással nem, emlékezete átalakításával. A nézőt darabokra tépi, ellentétes irányokra húzza szét” (40.). Jádi Ferenc (2008) a képi kapcsán „transzendentitativitásról” beszél. E fogalom arra utal, hogy az álom olyan automatizmust, önállóságot indít be, amelynek keretében nem-szándékolt, befolyásolhatatlan képsor jön létre, amely a tényleges élet szempontjából hamis, de aminek hamisságát az álmodás közben nem lehet érzékelni. A transzendentitativitás a képek kényszere, olykor terrorja, az álom hallucinatorikus természete voltaképpen ezt (is) jelenti. Jádi Ferenc „képi hatalomról” ír, arról, hogy „a képekben megmutatkozik egy olyan értelem, melyet szavakkal képtelenek vagyunk megfogalmazni” (Jádi, 2008, 110.).

Fontos, de messzire vezető kérdés a képiség kapcsán kép és valóság viszonya. Ezt a problémát Freud az *álom, fantázia, hallucináció és valóság* párhuzamával és különbségével tárgyalja. Feltehető a kérdés, hogy „vajon ugyanúgy emlékezünk egy álomra, mint ahogy egy olyan eseményre, amely megtörtént, és amely lokalizálható valahova?” (Lacan, 1954-55, 125.). Lacan figyelmeztet, hogy ez Dzsuang Dzi és az általa álmodott, illetve őt álmodó lepke problémája. Freud azonban még megpróbált világos elválasztást tenni: a valóságpróba lehetőségével, fogalmával védi ki azt, hogy az álom a hallucináció realitásának erejét kaphassa. Az álom mint sajátos emléknyom, ennek természete,¹⁴ eltűnése, felbukkanása attól is eltér, ahogy az ébrenlétünkben tapasztalt, érzékelt, hallott dolgok emlékként rögzülnek bennünk. Lacan nyomán azt is mondhatjuk, hogy az álom alapvetően imaginárius képződmény. Egész pontosan az imaginárius és szimbolikus átkötésében, a kettő között ide-oda járva formálódik. Lacan 1953-54-es szemináriumában elemzi Freud álomelméletét és elsősorban az Irma álom freudi és későbbi (főként eriksoni) értelmezéseit. Feltételezése az, hogy az Irma álom torok-jelenete az imaginárius felé tart, míg a trimethylamyn képlet, amely Freud álma végén felsejlik, már a struktúrát, egy inskriptív formát, azaz a szimbolikus jelzi: „ami ennek az álomnak a kétségtelen tudattalan értékét adja, függetlenül attól, hogy mi is az ősi, infantilis visszhang benne, az a szó kutatása, közvetlen konfrontáció az álom titkos valóságával, a jelölésnek mint olyannak a keresése” (160.).

¹⁴ Freud erről a kérdéstről az ún. „fedőemlék” kapcsán írt részletesebben. A fedőemlék a nappali élet álomi emléke, egy olyan életeseményé, amely valóban megtörtént, de amiatt, hogy tudattalan indulatok, energia-tömegek kapcsolódtak rá, a mindennapi életben megokolhatatlan, tündöklő fontosságot nyert.

Akár az álomfejtés, Freud álomelméletének a kidolgozása is végtelen feladat. Muszáj azonban újra és újra körbejárni, mert minden humán tudomány, minden kulturális megértés tartalmazza az álom létállapotát, folyamatait. Még a legvilágosabb önismereti emberi közlés is valahol alvás és ébrenlét között történik, olvasati természetű, referenciája nem igazán biztos, háttérben imaginárius, képi konstrukciók vannak, és egy végpont nélküli olvashatóságot, azaz végső soron az elolvashatatlanság bőségét teremti meg.

IRODALOM

- ANZIEU, D. (1986). *Freud's Self Analysis*. Madison: International Universities Press.
- BENJAMIN, W. (2001). *A szirének hallgatása – válogatott írások*. Ford. Szabó Csaba. Budapest: Osiris.
- BETTELHEIM, B. (1989). *Freud and Man's Soul*. New York: Vintage.
- BÓKAY A. (2008). Az álom – a szubjektum teremtése és megismerés. *Műhely*, 6:114-124.
- DAYAN, D. (2005). A klasszikus filmművészet irányító kódja. *Metropolis*, 1:32-41.
- DE MAN, P. (1997). Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford. Fogarasi György. *Pompeji*, 2-3:93-107.
- DE MAN, P. (2003). Az eltorzított Shelley. Ford: Kulcsár Szabó Zoltán In: Hansági Á. – Hermann Z. (szerk.), *Újragondolni a romantikát* (159-188). Budapest: Kijarat Kiadó.
- DERRIDA, J. (1998). *Resistances of Psychoanalysis*. Stanford: Stanford University Press.
- ERDÉLYI, I. (2010). Az álom köldöke és az álomfejtés című tanulmányát. In: uő, *Mágikus és hétköznapi valóság* (36-55). Budapest: Oriold és Társai Kiadó.
- ERIKSON, E.H. (1954). The Dream Specimen of Psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 2:5-56.
- FELMAN, S. (1985). Postal Survival, or the Question of the Navel. *Yale French Studies*, 69:49-72.
- FREUD, S. (1900). *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest: Helikon, 1985.
- FREUD, S. (1917). Az álomtan metapszichológiai kiegészítése. In: uő, *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások* (115-128). Sigmund Freud művei VI., Erős F. (szerk.), Ford. Májay Péter, Budapest: Filum, 1997.
- FREUD, S. (1925). A tagadás. In: uő, *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások* (146-150). Sigmund Freud művei VI., Erős F. (szerk.), Ford. Májay Péter, Budapest: Filum, 1997.
- FREUD, S. (1933). *Újabb előadások a lélekelemzésről*. Budapest: Filum, 1999.
- FREUD, S. (1986). *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest: Gondolat, 65-198.
- JÁDI F. (2008). Az álomképek világa mint különös fikcionalitás. *Műhely*, 6:106-113.
- LACAN, J. (1954-1955). *The Seminar of Jacques Lacan, Book II*. J. A. Miller. (Ed.), New York: Norton, 1988.
- LACAN, J. (1979). *The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis*. Harmondsworth: Penguin.
- LYOTARD, J-F. (2011). *Discourse, Figure*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- O'NEILL, M.K. – S. AKHTAR (Eds.), *On Freud's „Negation”*. London: Karnac, 2011.
- ZIZEK, S. (1989). *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.
- ZIZEK, S. (1994). Az ideológia fenséges tárgya. *Pompeji*, 5(1-2):198-225.

A tudattalan testkép elmélete és a testkép megjelenése álmokban

Erdélyi Ildikó

Tanulmányomban Françoise Dolto tudattalan testkép koncepcióját kívánom értelmezni, és egyúttal az elmélet helyét kijelölni a francia analitikus elméletek között, valamint a nemzetközi pszichoanalitikus szakirodalomban. A tudattalan testkép koncepciót, mint az anya-gyermek kapcsolatról szóló elméletet fogom tárgyalni, majd összekapcsolom az álomfejtéssel egy pszichoterápiás páciensem álmain keresztül.

Magam Doltót (Erdélyi, 2010), a francia metaforikus elméletalkotók közé helyeztem, akik Françoise Dolto mellett a következők: Jacques Lacan, Didier Anzieu, André Green és Liliane Abensour. A fent említett elméletalkotók hatottak legerősebben az analitikus szakmában gyakorló szakemberekre is.

A szépirodalmi művek metaforikus alkalmazásának alapmintáját Sigmund Freud Ödipusz-komplexusának megfogalmazása képviseli. A nyelvész Roman Jakobson (1963) fedezte fel az álommunka során létrejövő metafora- és metonímia-képződés folyamatait Freud (1900) *Álomfejtésében*, és ettől kezdve Lacan a sűrítést metaforaként, a helyettesítést pedig metonímiaként kezdte kezelni (ld. Roudinesco, 1986: II, 319.). Lacan elméletet konstruáló eszközzé avatta a metaforát, mivel a metafora, akárcsak az álom, vagy a költői kép, alkalmas arra, hogy nyelvi formában egyszerre fejezze ki egy-egy intrapszichikus történést tudatos és tudattalan elemeit. Lacan teremtette meg a költészetből és tudományokból egyaránt táplálkozó francia pszichoanalitikus elméletalkotás sajátos módját, amely mód számos francia elméletben máig felismerhető. A metafora legfőbb funkciója ebben épp a jelentéssűrítés.

A francia metaforikus elméletek (Green, 1983; Dolto, 1984; Anzieu, 1985) főként a korai kapcsolatot láttatják, elemzik, és azokat a korai élményeket kutatják, amelyek kifejezésére nem állnak rendelkezésünkre szavak. Az élmények épp ezért a testi tapasztalások, testélmények köré szerveződnek. Mondhatni, hogy a korai élmények nehezen verbalizálható volta is hozzájárult ahhoz, hogy a klinikus szerzők a metafora eszközével ragadják meg ezt az élményvilágot. Olyan módon fogalmaztak, ahogy azt a költők teszik, amikor a gyorsan tova tűnő belső rezdüléseket, a kifejezhetetlen igyekeznek szavakká tenni.

A következőket metaforikus elméletképzés kezdetének Jacques Lacan *Reális–Szimbolikus–Imaginárius (RSI)* hármasa tekinthető (Lacan, 2002), s jöllehet Lacan írásaiiban explicit módon nincs kimondva, az imaginárius lényegét tekintve a preverbális korszak élményvilágába enged betekintést. A „tükrő-stádium” és az „apa neve”

metaforák pedig szinte apró drámákba rendezik a személyiségfejlődés egyes állomásainak történéseit (Lacan, 1966).

Didier Anzieu „bőr-én” teóriája (Anzieu, 1985) a korai kapcsolat pszichoszomatikus szerepére világít rá. A metaforát a következőképpen értelmezi: „A Bőr-én képes kifejezés, ... annak a pillanatnak felel meg, amelyben a pszichikus én operatív szinten elkülönül a testi éntől, de képes szinten összevegyült marad vele” (i.m., 39.). Anzieu hangsúlyossá teszi a bőr kialakulásának idejét, ami a megtermékenyülést követő második hónap végét jelenti, a „közös bőrben” létet, majd az anya-csecsemő kapcsolatban formálódó „nárcisztikus borítékot”. Az utóbbi a születés utáni „közös bőr” szimbolikus kifejezése, aminek sérülése személyiségzavarokat okozhat. A „bőr-én” a korai kapcsolat szereplőinek egymásról való leválása után a különválással járó szorongáson túljutva jön létre.

André Green (1983) „halott anya” koncepciójában a szerző maga utal az elnevezés metaforikus jellegére: „a halott anyára mint metaforára hivatkozom, amely független valóságos tárgy gyászától” (i.m., 228.). A halott anya pszichikus értelemben válik holttá a személy számára a csecsemőkorban elszenvedett hiányállapot következtében. Minthogy a pszichikusan halott anya magával vitte gyermeke kisedet korában egykori önmaga étellel teli voltát, tekintetét, hangját, illatát, érintésének nyomát, az anya a gyermek számára reprezentálhatatlan lesz. A nárcisztikus sérülés következtében az anya-gyermek kapcsolat szövődékében lyuk keletkezik, ami a gyermekben űr-élményt, érzelmi kiüresedést eredményez. A „halott anya foglyai” örök keresők maradnak, s a nárcisztikus sérelem, azaz a szeretethiány okán „fehér gyászban” járnak szemben a kasztrációs szorongás (vér)-pirosával, valamint a mély gyász fekete színével (Erdélyi, 2010).

Françoise Dolto „tudattalan testkép” koncepciója (Dolto, 1984) mintegy magában foglalja mindazt, amit a francia kortárs analitikusok a metaforák közvetítésével a korai kapcsolatról kifejeztek. Dolto tapasztalatait klinikusi gyakorlatából merítette, és megfigyelései nyomán születtek elméleti elgondolásai. Dolto koncepciója látszik számomra a legalkalmazhatóbbnak az álom-munkában és az álomelemzésben, mivel Dolto (1892, 1984) elméleti munkáiban is felhasználja az álomszimbolika bizonyos elemeit. A Dolto-i koncepció és az analitikus gyakorlat egymásba kapcsolódása miatt ismertetem részletesebben az ő elméletét. A klinikai tapasztalatok megfogalmazásának hasonlóságai okán Liliane Abensour (2011) „Anyá árnyéka” elnevezésű teóriáját Dolto munkáihoz társítva mutatom be.

Dolto elméleti munkásságának első forrása a gyermekanalízis volt, ahogy Anzieu tapasztalatainak jó része is gyermekterápiákból származik (Anzieu, A. és mtsai, 2007). Intenzív érdeklődéssel fordult a korai anya-gyermek kapcsolat, a preverbalis korszak irányába, s ezen belül is a zsigeri élmények felé. Ma úgy mondanánk, hogy szinte elmerült a procedurális memóriában őrzött emléknymok kutatásában (Kandel, 1999). A korai kapcsolat iránt érzett érdeklődése vezette el ahhoz, hogy a gyermek gesztusait, mozdulatait szavakká tegye. Amikor a gyermek például hallgatásba

burkolózott a terápiás helyzetben, mert nem voltak szavai a benne megmoccanó élmények kifejezésére, az analitikusnő a gyermek testi megnyilvánulásait szavakba öntötte. Így szólt például a lábát lóbáló gyermeknek: „a lábaid köszönnek nekem”. Gyermeknyelven beszélt a gyerekkel, például az érintés-fóbiás kislányhoz így szólt: „fogd meg a kezed szájával” az ételt. Bizonyára befolyásolta Lacan *Imagináriusa* is, hiszen hosszú ideig Lacan köréhez tartozott, jöllehet érett korában szakmai nézetei tekintetében is függetlenítette magát tőle.

Dolto (1982) egy könyv formában megjelent szemináriumi anyagában, amely más terapeutákkal lezajlott vitákat tartalmaz, gyermekterápiák eseteivel kapcsolatban megalkotja hasonmás-teróriáját, de a néhány év múlva megjelent könyvében a hasonmás-koncepciót meg sem említi, noha a tudattalan testkép leírásában a „hasonmás” elgondolás nyomait fedezhetjük fel. A hasonmás-koncepció épp ezért a tudattalan testkép elődjének látszik, s a hasonmásra keresztül Dolto testkép elgondolása is könnyebben megközelíthető a szakember számára. Következzék itt a hasonmás néhány meghatározása:

„A hasonmás (double) az a másik bennünk, aki, miként egy fívér, úgy hasonlít ránk. Biztonsági belső tükör, amelynek segítségével térben és időben ugyanazok vagyunk. ...Ez a hasonmás az egészen kicsiny gyermekkor óta alakul a másik dialektikája szerint, aki többnyire az anya, s akinek szemében a gyermek az anyai elvárásoknak megfelelően tükröződik.” (Dolto, 1982, 215.).

A gyermek számára a hasonmás az „Én-Té”, ami egyenlő az én-anya kapcsolattal. „Valami magunkba vetített és egyedi” (uo., 233.). „Nem is tükörkép, nem is szemmel látható, azt hiszem, hogy élmény” (uo., 233.).

A tudattalan testkép az anya és gyermek közötti interakciók, tükrözések közepe, kettejük megosztott tudattalanja révén formálódik. Jöllehet a testkép tudattalan, a beszéd révén előtudatosá válhat, és egyes részei tudatosulhatnak. A tudattalan testkép lényegét tekintve tudattalanná vált fantázia, „olyan dinamikus kép (vagy inkább bázis élményréteg, esetleg ősréteg), amellyel az életösztön metaforáját jelöljük. Olyan kép, amely biológiai forrásból táplákozik, és folyamatosan feszíti a vágy, hogy a másikkal kommunikáljon” (Dolto, 1984, 49.). A tudattalan testkép belső kép, különböző percepciók módok által nyert élményekből, légzési, szaglász, hallász, orális és anális benyomások során alakul ki (v.ö. Stern, 1985).¹ A szülők fantáziájában fogantatásától kezdve létezik valamilyen képzeleti kép a gyermekről, amely aztán anya és gyermeke kapcsolatában, kettejük – esetleg hármójuk – közös fantáziálásában aktualizálódik a gyermek születése után. „Olyan struktúra, amely fantáziák, pregenitális érzelmi és erotikus kapcsolatok intuitív szerveződési folyamatából alakul ki” (Dolto, 1984, 49.).

¹ Hasonlóság fedezhető fel a tudattalan testkép és Daniel N. Stern „vitalitás affektusa” között. (*The Interpersonal Word of the Infant*. New York, London: Karnac Ltd., 1985.)

Noha a testkép esetében virtuális képről van szó, ez a kép kapcsolatot tart fenn a valóságos, materiális, élő testtel, ami a nyelv letéteményese is. Ez a láthatatlan testkép illékony, nehéz megragadni, mert a korai kapcsolat érzetei, amelyeket hordoz, továbbtűnnek, mielőtt elkaphatnánk őket. Hírt ad azonban magáról álmainkban, és megfogható gyermekkori fantázia-játékaink felidézésekor (Erdélyi, 2010). Előtűnhet akkor is, amikor valamely aktuális kapcsolatunkban a tudattalanná vált múlt visszhangzik. Pszichoszomatikus megbetegedésekben tünetek formájában jelentkezik, és jelenvaló a pszichózisokban. A lírai költészetben viszontlátjuk, költői képeken keresztül előszeretettel mutatja meg magát. A pszichoanalízisben az áttételi folyamatok során kerülnek kapcsolatba vele az analízis szereplői.

Liliane Abensour „Anya árnyéka”, más szóval az „Anyai” koncepciójával nagyon közel áll ahhoz, amit Dolto tudattalan testképnek nevez. Az „Anyai” (le Maternel) virtuális kép, a testi és a pszichikus találkozási pontjánál kel életre, alkotóképessége és destruktív ereje teszi hatalmassá, ennek következtében félelmet keltő is. „Alig megfejtett, alig felidézett alakok, formák bukkannak elő, majd eltompulnak, elrejtőznek, eltűnnek, feledésbe süllyednek. Arról van szó, hogy az anyai valódi természete mindörökké ismeretlen marad, hacsak nem a fantáziálton keresztül kapcsolódik az eredet rejtélyéhez”, írja tanulmányában a szerző (Abensour, 2010, 30.).

A nárcizmus az összes említett francia szerző munkáiban kitüntetett szerepet nyer. Dolto szerint a vágykielégítő korai kapcsolat olyan „nárcisztikus borítékot” képez, amely védelmezni fogja a gyermek egész személyiségét (v.ö. Anzieu, 1985, „bőr-én” teóriájával).

Ha az egészségességet biztosító nárcisztikus boríték hiányos, funkcionális zavarok jönnek létre a személyiségben, ahogy ezt a határeseti betegeknél tapasztaljuk.

A következőkben a fent említett koncepciókat álomelemzéseim során fogom alkalmazni. Általuk pontosabbá tehető az „álmok olvasása”.

Álomfejtés a pszichoterápiás gyakorlatban

Analitikusan orientált pszichoterápiában szemtől szembeni helyzetben zajlott az a munka, amelyből a lenti idézetek származnak.

Lilla² álma – Lilith mítosza Esetrészlet

Lilla 37 éves sötét hajú, sudár, párkapcsolatban élő diplomás grafikus művész, egy kisgyermek anyja. Spontán vetélések után kér pszichoterápiás segítséget. Diplomás

² A nevek és a páciensre vonatkozó egyéb adatok a szerzői képzelet termékei. A Lilla név kiválasztását a Lilith mítosz indolta, amely értelmezési keretként kínálkozott. Az esetismertetés a páciens beleegyezésével készült.

anyját gyermekkorától kezdve gyógyszerfüggőnek ismerte, aki belehalt szenvedélye következményeibe, amikor Lilla már egyetemista korú volt. Apja gyógyszerész, férje társadalomkutató. Három fiatalabb testvére van.

Gyakran hoz álmot a terápiás ülésre, az itt következő álomnak a helyszíne több álmában is visszatér.

Nagyszülői otthon

P: „Anyai nagyszüleim lakásában vagyok, a cselédszobában, ami hasonlít a későbbi nyaraló küsszobájára, csak az ablak van másutt. (Mindkét helyszín nagyanyjához kötődik.) Itt aludtam a legidősebb és legfiatalabb öcsémmel egy nyáron. Álomban a középső öcsém – Leó – marad egyedül, utána megyek, hogy megnézzem. A valóságban is Leó maradt egyedül gyerekkorunk nyaralásai alatt. Mi sötét hajúak és szeműek vagyunk, Leó más, ő szőke, kék szemű, vékony, olyan sérülékeny. Művész.”

T: „Sérülékeny és művész, mint maga?”

P: „Ő eléggé rendben van.”

T: „Miben áll a maga sérülékenysége?”

(Amikor nem érti a kérdést, egy másik kérdéssel segítem meg.):

T: „Milyennek látja a gyermek Lillát?”

P: „Mindig csak a testvéreimet figyelem. Akkor is így volt, ma is. Magamat nem.”

T: „Olyan anyukás érzés?”

P: „Igen, olyan.”

T: „De most visszaképzelve/képezve magát a gyermekkorba, hogy látja ott magát?”

P: (Habozik.) „Nem látom magamat. Semmit sem látok... A párom azt mondja, kislányos vagyok. Úgy érzem, hogy mindig a kislány néz ki felnőttként is a szememből. Én voltam testvéreim anyja anyánk helyett. Anya mindig távoli volt, mert állandó ködben élt. Titokzatos fájdalomtól szenvedett, fájdalomcsillapítókat szedett, mámor állapotban létezett. Ártó volt, a legfiatalabb öcsém itta meg a levét leginkább. (Fortyog benne a visszafojtott düh, hangja elfullad.) A kisöcsém droghatás alatt fogant. A nyomát azóta is viseli. Nem tudok anyáknak megbocsátani miatta.

Az álom második részében nézek ki az ablakon: havas táj Balaton-szerű vízzel, ezt látom. Közben a kislányomat tartom a karomban, de a kicsi Alice kicsúszik a kezemből. Nem okoz szorongást, mert érzem, hogy őt nem veszíthetem el, ahogy a magzatokat elveszítettem. Őket nem tudtam megtartani. Félek már teherbe esni, mert tartok attól, hogy elveszítem a testemben növekvő életet.”

T: „Anyjának több gyermeket sikerült szülni. Attól fél, hogy anyja elveszi, elragadja a maga születendő gyermekeit?”

P: „Lehet. De mi végre kellett neki ennyi gyerek?”

T: „Irigyli?”

P: „Talán igen.”

Lillában a vetélések élesztették fel és táplálták a démoni anyáról szóló fantáziákat, és tették tudattalanul kérdéssé, vajon nem űzi-e el önmaga a terhességet, nehogy anyjához váljon hasonlónvá. Mondhatni, tudattalanul attól tart, ő maga is démonná válik, aki anélkül, hogy tudatában lenne, magzatai gyilkosa lesz.

Lilla tudattalan testképe hiányos, illetve homályos, mintha ő is ködben élne, akár anyja az ő (Lilla) emlékezetében. Amikor rákérdezek, milyennek fantáziálja magát gyerekként, sokáig hallgat, arca kiüresedik, majd megjelenik rajta a bizonytalanság. Végül férje megjegyzését közvetíti saját élménye helyett: „olyan kislányos vagy, szokta mondani Vilmos”.

A Lilla emlékeiben élő anya ártó, destruktív, démoni, s az analitikus saját viszontlátási érzéseit elemezve bukkan rá egy, a Bibliából származó mítoszra. Ennek értelmében véli úgy, hogy Lilla anyja a lány élménye szerint olyan, mint Lilith, akit a Biblia csupán egy ízben idéz meg: „És találkozik vadmacska a vadebellel, és a kísértet társára talál, csak ott nyugszik meg az éji boszorkány, és ott lel nyughelyet magának” (Ézsaiás, 34:14.). Lilith neve csak néhány bibliafordításban szerepel, neve mellett vagy helyette a fordító ízlése szerint állhat: istennő, éjjeli kísértet, éjjeli bagoly, démon, sőt boszorkány is (utóbbi a Károli Bibliában. ld. a fenti idézetben). A Talmudban ő a Poklok királynője, a kaballisztikus irodalomban démonként tartják számon.

Lilith mítosza már Kr.e. 2000 évvel ismert volt az egyiptomi kultúrában, s még előtte a minoszi kultúrában. A zsidó történelemben, s így a Bibliában, a zsidók babilóniai fogsága idején került be, a Genesisben nem szerepel névvel, a Talmud ezzel szemben nevével nevezi. A név etimológiája a következő: a proto-semita „éj” jelentésű Lyl és a sumér/akkád „levegő/szél szellem” jelentésű Lilit/Lilitu összevegyül a hasonló hangzású mezopotámiai szárnyas – Lilithként emlegetett – istennő nevével, akit csecsemő tolvajként tartottak számon ebben a korban, és neki tulajdonították a bölcsőhalált is. A teremtés-mítoszban, amelyet a Biblia is felhasznál, Lilith Ádám első asszonya, aki egyenjogú a férfival. Ily módon Lilith Éva elődje és ellenlábasa, a lázadó, a csábító, a mohó szexualitással rendelkező nő, aki ismeri a Teremtő nevét, tehát a teremtés/nemzés titkát, s így módon kapcsolatban áll a bűnnel is. Egyes mítoszok szerint belőle lesz a kígyó, miután kiűzetik az Édenből, és megölik az Éden környezetében lakó lényektől fogant gyermekeit. Bosszúvágyból ezután maga is gyermekgyilkos lesz. Meneküléskor szárnyakat növeszt, azaz repülni is tud, tehát „kételtűvé” válik. Kettős lényéhez tartozik biszexuális volta, képes nemzeni és szülni egy személyben.

Lilith az „Anyai” negatív oldala (v.ö. Abensour, 2010, 40-41.), az archaikus rossz anya (Barral, 1999) mítikus megtestesülése, akit mindenki megtapasztal kicsi gyermekként, amikor a szükségleteket kielégítő „jó” és az azokat elhanyagoló „rossz” anya még külön-külön léteznek számára (ld. Klein, 1968).

A terápia narratívumai alapján úgy tűnik, hogy Lilla tudattalanul attól tart, hogy ő maga is „démonná” válik, aki anélkül, hogy tudatában lenne, magzatai gyilkosa lesz.

Lilla anyja a lánya születése után másfél évvel szült egy fiút, majd még kettőt, de az első fiú már megfosztotta kiváltságos helyétől az elsőszülött lánygyermeket.

Lillában az irigység (Klein, 1968) egyre növekszik anyja iránt, s ettől kezdve tudattalanul az anyaság területén száll versenyre vele. Kislányként pótolni igyekszik az anyai gondoskodást testvérei számára, felnőtt anyaként pedig minduntalan összehasonlítja anyai minőségét saját anyjával. Ez a versengés a preverbális és verbális korszak határán kezd el működni, azaz a korai ödipális szakaszban (Kernberg, 1975), s ez utóbbi fejlődési szakasz fájdalmi ráéréteződnek a korai kapcsolat sérüléseire, azaz a „nárcisztikus boríték” szakadásaira.

A tudattalan testkép, mint korábban láttuk, viszony-fogalom, a korai anya-gyermek kapcsolathoz kötött. Analitizált és analitikus viszonyában, amelyben a korai kapcsolat viszonyulási módja is megismétlődik, *a résztvevők tudattalan testképe lesz az áttétel közvetítője*, amely folyamatban *a résztvevők teste* is megjelenik. Ez által lesz a tudattalan testkép az áttétel szervezője.

Lilla tudattalan testképe homályos, mintha anyja „ködben létét” élné át, ilyenkor azonosul is anyjával, s ez félelmet kelt benne. A homály akkor oszlik el, amikor a terapeuta figyelmének fókuszába kerül, amikor úgy érzi, csodálják. Ilyen pillanatokban a terapeuta a nárcisztikus kielégülést okozó varázsló, a „jó anya”, a valóságos anya pedig a démon Lilith. Máskor viszont a terapeuta válik boszorkánnyá, s ilyenkor az anya alakja fényesedik ki. Ilyenkor Lilla mintegy átvarázsolja gyermekkori anyját, így alakítja át „jó anyává”.

A fent leírt álomban a gyermekkori helyszín arra utal, hogy a jó anya a nagymama, de a szülőanya kimarad az álom-szcénából mind az álomtartalom, mind az álomgondolat szintjén. Úgy meséli az álmodó, hogy érzi a nagy hírű tudós nagypapa szellemének jelenlétét a gyermekkori lakásban, az ott lévő tárgyak pedig nagyanyját idézik, anyja viszont sehol nincs képben. Az álomban Lilla lesz anyja helyett a nagyszülők gyermeke is, s megkapja mindazt, amit nem kapott meg anyjától a valóságban, akár az apát is. A nagyszülői pár mellett Lilla lesz a gyermek, ami úgy is értelmezhető, hogy saját kisgyermekkorát álmodja vissza, azt a vágyát, hogy szüleivel hármában éljen.

Az analitikus átéli a „ködben lét” élményét, majd érzi, hogy elvárázsolódik Lilla világában páciense meséjétől. A terapeuta a testében is átéli, hogy elengedtség és feszültség váltakoznak benne. A rêverie (Ogden, 1999), azaz álmodozás és koncentrált figyelem állapotai közötti ingázás veszi kezdetét ilyenkor. A terapeuta a „ködben”, ahogy feltehetően az anya is mámoros állapotaiban, ellazult lesz, majd a köd eloszlásával szűnik körülötte a varázslat is, és visszatér a figyelem, s vele együtt a feladat-feszültség. Mindeközben megjelenik a terapeutában az igény az értelmezésre, ami a rêverie és a koncentráció ötvözeteként lép színre. Lilla, mint a gyermek, maga is mesét, elbájolást remél, így jön létre páciens és terapeuta együttműködésében a közös „varázslás”, amely során az álomrészecskéik összeállnak és értelmet nyernek számukra. Együtt illesztgetik egymáshoz azokat az álomrészleteket, amelyek látszólag nem tartoznak össze, de a közös munka után kapcsolódási pontjaik már evidenseknek tűnnek.

Hóhértánc

A nagyszülői otthonról szóló álmat követő órákra is álmokat hoz. Az egyikben ismert női előadóművész ismer fel egy rendezvényen, aki meztelen felsőtesttel táncol, s közben azt mondja, hogy ez a hóhértánc. Az álmodó maga a nézők között áll, s tudja, hogy valójában ez az áldozatok tánca, s nem a hóhére. Észreveszi, hogy a táncolónak kicsit gömbölyödik a hasa, 4-5 hónapos terhesnek gondolja. Szorongás fogja el, mert a táncoló sarkával ütemesen dobbantva üti a ritmust, s nézőként félteni kezdi a táncoló nőt, nehogy az erős dobbantás következtében elveszítse magzatát.

P: „Félek, hogy ez a erőfeszítés árt a magzatnak.”

T: „Kiről van szó valójában ebben a jelenetben?”

P: „Valószínű, hogy én vagyok a dobbantó is, aki nem vigyáz eléggé a magzatra.”

T: „Akkor a táncoló nő lenne a magzathóhé?”

P: „Igen. Lehet, hogy akaratomon kívül én magam öltem meg a magzatomat.”

T: „Ilyennek látja magát? Magzathóhé? Anyját azzal vádolta, hogy károsodásokat okozott legfiatalabb gyermekének, amikor gyógyszerekkel kábította magát.”

P: „Talán én sem vigyáztam eléggé arra, akit a testemben hordtam, szoptattam a kicsi Alice-t, amikor terhes lettem újra. A szoptatás árthatott meg a magzatnak.”

T: „Talán annyira azonosul anyjával, hogy önmagát is elmarasztalja azokért a bűnökért, amelyekkel anyját vádolja.”

Lilla nem akarja látni azt a kisgyermekkori önmagát (tudattalan testkép), aki csalódott anyjában az első testvér megszületésekor, úgy érzi, az újszülött érkezésével anyja „kítúrta” őt a fészekből, megfosztotta korábbi helyétől. Egy második gyermek születése esetében Lilla elsőszülöttjével is megtörténhetne ugyanez, ha ő (Lilla) kihordaná a második gyermeket. *A tudattalan testkép tehát az álmodó központi szereplőjén keresztül rajzolódik ki. Ez utóbbi szereplő az álmodó hasonmásának fogható fel.*

A táncoló nő az álmodó olyan hasonmása, aki megtestesíti a „magzathóhé”, de a meztelen felsőtestű nő a szexualitás és anyaság szimbolikus megjelenítője is. Lilla, aki átélte a kiváltságos lét elvesztését, tudattalanul elkerülni vágyik, hogy a kicsi Alice elveszítse kiváltságát az egykeségre. Több ízben említi, hogy Alice első gyermek, a nagyszülők első unokája. Az elsőség olyan hangsúlyt kap szavai nyomán, hogy átsüt rajtuk saját elsőségének efemer volta, aminek oka az anya „árulása”, aki újabb gyermekeknek adott életet, s ezzel ő, Lilla, elsőszülött maradt ugyan, de nem egyetlen. Lilla ettől az élménytől óvja gyermekét. Mondhatni, saját sebeire gyógyírt úgy keres, hogy kislányával azonosulva tudattalanul gátolja egy következő gyermek kihordását.

A Kert

Több álmában is előfordul a kert, gyakran úgy beszél róla, mintha az Édenről lenne szó. A kert valójában gyermekkori színhely, hasonlít az anyai nagymama nyaralójának

kertjére, benne buja növényzetet, színes virágok özönét látja. Álmában egyedül van a kertben. Elhagyva a kertet visszanéz, és úgy érzi, hogy hiányzik belőle valaki, s maga jön rá, hogy édesanyja a hiányzó személy.

A kert alapvető fontosságú Lilla számára, következetesen kerüli azokat a lakóhelyeket, amelyeknek nincsen kertjük.

P: „Az első házasságomban sem zavart, hogy a férjem kis sufnijában laktunk egy kert belsejében. A kert megérte.”

T: „Soha nem mondta, hogy volt a mostani előtt egy korábbi házassága is”, jegyzem meg.

P: „Nem, mert szégyellem. A szégyent most is érzem, ha erre a korszakra gondolok. Ezt a házasságot és a tanárkodásban eltöltött éveket szégyellem, érzem, hogy pirulok, amikor erről beszélek. Egy helyen dolgoztunk Tónival, nem voltam szerelmes belé, mégis hozzámentem. Nem esett jól egyedül lenni, és amikor feleségül kért, igennel válaszoltam. Aztán elváltam, de nem azért, mert jött egy másik, hanem valahogy «kinőttem» a helyzetet. Tóni ma is abban a kertben lakik, és azóta meg is házasodott újból.”

T: „Kinőtte a kapcsolatot?”

P: „Elegem lett abból, hogy nincsenek érzelmeim felé. Mindketten jobbat érdemeltünk.”

T: „Szinte egyszerre lépett ki a házasságából és a munkahelyéről. Ez hogy volt?”

P: „Az iskolában nem becsültek meg, de azt a kollégát sem, aki odahívott dolgozni. Ez a kolléga, akire felnéztem, nem figyelt rám.”

T: „De odahívta az iskolába. Ez a gesztus nem volt elég?”

P: „Nem vett rólam tudomást, persze, tudta, hogy jól dolgozom.”

T: „Kivételezett, különleges szeretett volna lenni az apaként tisztelt kolléga számára is, egyetlen, ahogy a családban is erre vágyott?”

P: „Mindenki ilyen helyzetre vágyik, nem?”

T: „A párkapcsolattól is ezt várta, s ezt várja ma is.”

P: „Vágyteljesítő történeteket illusztrálok, ez izgat. Ezekben ki tudom fejteni a kivételezettség-vágyamat. Királylányokat rajzolok.”

Az első házasság emléke „álomzugban” lapult. Az álomzugot, ami ugyancsak metaforikus koncepció, a következőképpen határoztam meg korábbi írásomban:

„[...] a páciens álmának elbeszélése közben átsiklik egy álomrészleten, amelyet mindennapisága miatt banálisnak érez. Az álom elbeszélő nem egyszer azért nem veszi észre az ilyen részleteket, mert azok mindennapi életterét, életeseeményeit idézik számára. Amennyiben az analitikus felfigyel arra, hogy egyes álomrészleteket a páciens «átlapoz», mert magától értődőnek érzi azokat, közösen tárhatják fel páciens és terapeuta, mit is rejt magában az átlapozott álomrészlet. Első alkalommal nem könnyű észrevenni, mivel az ilyen álomrészlet úgy működik, mint egy rejtekhelyet álcázó tárgy, amelynek jelenlétéhez hozzászoktunk, amely mindig jelen

volt környezetünknek ugyanazon a pontján, tehát mintegy beleolvadt a háttérbe. Ezt az álcázott rejtkehelyet nevezem álomzugnak, amelyben elfojtott és részekre hasadt emlékek, érzések, testérzetek egyaránt megbújnak.” (Erdélyi, 2012, 153.)

Az első házasság emlékét a kerthez társuló érzések idézték fel. Érzelmileg a kert hatott rá, és mondhatni, hogy az Éden került elő, azaz a testvérek születését megelőző korszak bontakozott ki akkor, amikor át akart siklani az „elvtésen”, ami elárulta, hogy volt már férjezett. Meglepetésem annak szólt, hogy élete egy lényeges részét letakarta előttem, de ami fontosabb, hogy önmaga előtt is, és bevallása szerint igyekezett „elfelejteni”. A kert megidézi a korai korszak érzésvilágát a hiányérzéssel együtt, a megálmodott kertből ugyanis hiányolja az anya alakját, akinek pedig a valóságban is létező nagyanyai kerthez semmi köze nem volt, de a fantáziált „Édenkerthez” annál több, ahol az elsőszülött kizárólagos birtokosa az anyai figyelemnek.

Az eredet-szégyen

Újra a gyermekkori színhely jelenik meg Lilla álmában, az anya egy másik női alak képében van jelen, de Lilla rögtön rájön, hogy anyjáról van szó. Költözködnek, és az anyai barátnő képében rejtőző anya azt kívánja, Lilla lomtalanítsa a lakást. Ez a mozzanat kilenc éves kori emlékeit hozza vissza, s ekkor Lilla megtorpan. Zavara egyértelmű, alig tudja elmondani, mire is talált rá.

T: „Mi történt kilenc éves korában?”

P: „Akkor tudtam meg anyu születésének körülményeit. Hat éves volt, amikor összeházasodtak a szülei, ekkor tudta meg, ki az apja. Anyu nem kívánt gyermek volt. Apja más nőhöz tartozott.”

T: „Szégyelli?”

P: „Lehet, hogy ez a szégyen kísért engem is... Hogy vajon engem akartak-e?”

Ezt az álomtípust nevezi Jean-Michel Quinodoz (2001) „lapfordító álomnak”,³ amely elnevezés a változás mozzanatát is tartalmazza. A lapfordító álmok a szerző tapasztalata szerint a pszichoterápia integrációs fázisában születnek, elmondásuk regressziót eredményez, mivel az énről lehasadt részek térnek vissza bennük, s ez az élmény ijesztő hatást kelt az álom-elbeszélőben. „Egyszerre jön létre az én korábban hasítás és projekció révén «elveszített» lényeges aspektusainak *visszaszerzése* [...], és az én újramegtalált aspektusainak szüntelen *újjászervezése* egy egyesült énbe” (uo., 104.).

Lilla az eredet-szégyent fojtotta el, és azokat az érzéseket, amelyek alatta rejtőztek, a rémületet, hogy anyja nem kívánt gyermekként született, s hogy talán akkor ő maga is az lehetett, s hogy ez a minta megismételhető a leszármazottak esetében.

³ J.-M. Quinodoz lapfordító álmokról írt egyik tanulmánya jelen kötetben is szerepel teljes terjedelemben.

Álomterek és valóságos terek

A kisgyermekkor terek, a lakás és a kert Lilla visszatérő álmainak színhelyei. Az álombeli lakás tele van olyan tárgyakkal, amelyek a valóságban is a nagyszülők lakásában voltak, mint az íróasztali lámpa, a papírvágó kés, a szobrok. Látja álmában a levélnehezéket, amellyel gyerekként szeretett játszani. A nagyapa dolgozószobája és a nagymama tartózkodási tere egyaránt ez a helyiség volt. Az álomban Lilla alig éri fel az asztalt, tehát kicsi lány még. A híres nagyapa foglalkozása hasonló Lilla apjéhez, de a nagyapa tudóssá vált, míg az apa „csak” gyakorló szakember maradt. Az utóbbi „földhöz ragadt” foglalkozást Lilla lenézi. Szégyelli az ilyesmit, ahogy szégyenkezik saját első „földhöz ragadt” házassága és korábbi foglalkozása miatt is. Számára az a fontos, hogy ő (Lilla) is különleges legyen, mint a nagyapa, s hogy úgy figyeljenek rá, ahogy egykéket és hírességeket szokás csodálni. Különleges hivatást választott, rajzolni kezdett, és grafikáival elég hamar sikereket ért el.

A tudattalan testkép és a vitalitás affektusok

Hasonló elgondolásokkal találkoztam a korai kapcsolatot illetően Françoise Dolto (1982, 1985) és Daniel N. Stern (1985) munkáiban. A következőkben azt kívánom megragadni, hogy ugyanazt az élményvilágot melyik szerző hogyan fejezte ki. Az egyik a tudattalan testkép metaforával dolgozott, a másik a testi szinten érzéletes elnevezésű „vitalitás affektussal”. Kérdés volt számomra, hogy mennyiben egészíti ki egymást a két koncepció. Úgy vélem, a tudattalan testkép formálódás dinamikájának megragadása a vitalitás affektusok révén válik megközelíthetővé.

A vitalitás affektusok is a preverbális korszak származékai, sőt akár még korábbiak is lehetnek. A létezés, a cselekvés „hogyanját”, egy-egy élmény minőségét fejezik ki, tehát érzelmi minőséget tesznek hangsúlyossá. Ezeknek az affektusoknak lényeges szerepük lehet abban a módban, ahogyan a tudattalan testkép szerveződik. A vitalitás affektusokat úgy érzékeljük, mint érzelmi áramlatokat/áramlásokat. Ezek az affektusok a cselekvés megvalósulási módját tükrözik, azaz a megvalósulás hogyanját (Stern, 2004). Nehezen megragadhatók, alig is fejezhető ki szóban. Kinetikus fogalmakkal adhatók leginkább vissza, mint például *hullámzó*, *elhalványuló* (hang), vagy *kipattanó*, *kirobbanó* (mozdulat). Dolto elméletében a tudattalan testkép statikusnak tűnik, Stern koncepciója alapján a testkép szerveződését is mozgásban képzelhetjük el.

Az ismertetett terápiás eset szereplője – Lilla – saját mozgásában, fejtartásában fedezi fel az anyai örökséget, és megrémül tőle. „Mikor tükörben nézem magamat, nem egyszer úgy látom, hogy anyám néz ki a szememből. Ez csak egy villanás”, mondja egy terápiás órán.

Ezzel az élmény-villanással (vitalitás affektus) Lilla nem szeret találkozni, fél, hogy utoléri az anyai „átok”, a mámor vágya, ami függéssel jár. Retteg, hogy olyan lesz, mint anyja. Saját varázslásai – a rajz, a történet illusztráció – olyan „ráolvasá-

sok”, amelyek megvédelmezik, s ugyanakkor ki is elégitik azt a mámor-vágyat benne, amelyet – saját érzései és gondolatai alapján – anyjától örökölt meg. Ez a vágy, s az abból kinőtt ambíció különlegessé is teszi őt. Mondhatjuk, hogy Lilla a mámor-vágyat használja fel, tehát szublimál, amikor történeteket illusztrál vagy éppen képregényt alkot.

Rájön, hogy a számára sok-sok örömet hozó érintés origójában is anyja áll. „Amikor a kislányom megérint, anyát érzem magam mellett. Felvillan, majd eltűnik. Én pedig siratom”, mondja Lilla. Anyja alakja, a soha meg nem ragadható, a soha el nem érhető „anyai” (Abensour, 2010) élmény leginkább gyermeke érintése révén lesz számára átélhető. Az érzések, érzetek villanásaiból – a vitalitás affektusokból – a mozgásban lévő tudattalan testkép bontakozik ki, és fejlődik tovább a ráépülő fantáziákkal együtt. Lényeges megjegyezni, hogy Lilla művészi tevékenységének fő forrása fantáziája.

A tudattalan testkép helye az analitikus teóriák között

Összefoglalás

A tudattalan testkép olyan viszonyfogalom, amelyet ma a preverbális tudattalanhoz utalunk, mert azok az élménymozzanatok, amelyeket tartalmaz, minden bizonnyal a korai kapcsolat élményvilágához tartoznak. Korábbiak, mint az ödipális korszak elfojtásra ítélt, s ezáltal a dinamikus tudattalanba süllyedt élményei. Minthogy Dolto idejében ezek a fogalmak még nem voltak tudományos módon tisztázva, a tudattalan testkép intuitív úton, a terápiás munka folyamán fogalmazódott meg Dolto számára. Megállapíthatjuk mindezek mellett és dacára, hogy Dolto tudattalan testképe korábban, de legalábbis azonos időben fogalmazódott meg, mint a csecsemő-, illetve a kötődés kutatások zöme. A 80-as években ugyanis nemzetközi szinten kitüntetett figyelemben részesült a korai kapcsolat vizsgálata. Franciaországban Bertrand Cramer (1982/a/b), André Green (1983), Didier Anzieu (1985), az angolszász területeken Mary Ainsworth (1978) és John Bowlby (1980), illetve a már több ízben idézett Daniel N. Stern (1985) eredményei kiemelkedőek a témában. Dolto teóriája azonban szemléletes, azaz képes kifejezéseivel magában hordozza a kapcsolatra vonatkozó későbbi teóriákat is, mondhatni, terhes azokkal (Brazelton, Cramer 1995; Stern 1990, 1995, 2004; Abensour 2010).

A tudattalan testképpel pszichoterápiában legmegragadhatóbb formában az álomfejtés folyamatában találkoztam. Az álmodó tudattalan testképe, fantáziaképe önmagáról vitalitás affektusok nyomában idéződik meg, s az elemzett álmok egyikében felfedezhetjük talán leglényegibb megnyilvánulási formáját, amelyet jól ismerünk ugyan az álom-munkából, de a testkép-kontextusban a jelenség új funkciót nyer. Az álmodó mintegy megkettőződik álmában, jelen van az álomképben, mint néző, de az a személy is ő, aki olyat tesz, amire az álmodó személy csak vágyik, de fél megtenni,

nehogy anyja sorsára jusson. Az álomban a dobantva táncoló előadóművész nő mögött (az álomgondolat szintjén) maga Lilla tűnik elő titkos vágyaival, szegény-élményeivel. Az álmodó két személyben történő megtestesülése a tudattalan testképet, a hasonmást teszi megragadhatóvá. *A tudattalan testkép álomszervező funkciója abban áll, hogy miközben láthatóvá teszi önmagát, el is rejtőzik, azaz álcázza magát az álmodó előtt.*

Az álmokhoz kapcsolódó áttételi folyamatok során páciensben és terapeutában egyaránt megsejdülnek korai testérzetek, eltűnt élmény-áramlatok kelnek újra életre bennük, olyan réges-régi élménymozzatok, amelyekből fantáziák, majd ismételt álmodások születnek, amik révén a páciens újra és újra előhívhatja azt a valakit, aki valaha ő maga volt, vagy aki ő maga lehet akár a jelenben, akár a jövőben. Ezért is gyógyító hatásúak a találkozások a tudattalan testképpel. Az álomfejtések során ilyen találkozás páciens-terapeuta interszubjektív kapcsolatában a rêverie-munkamód folyamán (Bion, 1962; Ogden, 2012; Erdélyi, 2013) realizálódik a leggyakrabban. Az álmodozás állapotában az álomképek kibomlanak, s az asszociációk szövedéke egyre sűrűbbé válik eközben. Előfordul, hogy „lapfordító”, azaz változást jelző álmok (Quinodoz, 2001) követik az álmodozás közben létrejövő találkozást.

A metaforikus elméletek zöme az 1980-as években született, és ahogy fentebb már szó volt róla, ezekben az években fogalmazódtak meg a korai kapcsolatra vonatkozó kutatások eredményei is. Ez a kapcsolat a tartalom és a megformálás között nem véletlen. A metaforikus gondolkodásmód ugyanis kedvez a korai kapcsolati téma kibontásának. A tudattalan testkép-koncepció pedig segít abban, hogy megújítsuk álomfejtési módszerünket.

IRODALOM

- ABENSOUR, L. (2010). L'ombre du maternel. *Bulletin de la Société de Psychanalyse de Paris*. Novembre-décembre:25-96.
- ANZIEU, D. (1985). *Le Moi-peau*. Paris: Dunot.
- ANZIEU, A. – ANZIEU-PREMMEREUR, C. – DAYMAS, S. (2007). *Jeu en psychothérapie de l'enfant*. Paris: Dunod.
- BARRAL, W. (1999). L'architecture conceptuelle du système de pensée de Françoise Dolto. In: uő, (éd.), *Françoise Dolto. C'est la parole qui fait vivre* (139-194). Paris: Gallimard.
- BION, W.R. (1962). *Learning from experience*. New York: Basic Books.
- BOWLBY, J. (1980). Attachment and loss, Vol. 3: *Loss, sadness and depression*. London: Hogarth.
- BRAZELTON, T.B. – CRAMER, B. (1995). *Les premiers liens*. Paris: Calmann-Lévy.
- CRAMER, B. (1982/a). Intéraction réelle, interaction fantasmatique: Réflexions au sujet des thérapies et observations de nourrissons. *Psychothérapies*, 1:39-47.

- CRAMER, B. (1982/b). Cramer, B. (1982/b). La psychiatrie du bébé. In: R. Kreisler - M. Schappi and M. Soulé (Eds.), *La dynamique du nourisson* (28-83). Paris: ditions ESF.
- DOLTO, F. (1982). *Séminaire de psychanalyse d'enfant*. Paris: Seuil.
- DOLTO, F. (1984). *L'image inconsciente du corps*. Paris: Seuil.
- ERDÉLYI, I. (2010). A pszichoanalízis pozise. Fvrek – nvrek. In: u, *Mágikus s hétköznapi valóság* (7-35, 56-84). Budapest: Oriold s Tsai.
- ERDÉLYI, I. (2012). lomzug. Az lom-munka egy sajátos esete a pszichoanalitikus gyakorlatban. *Pszichoterápia*, 3:153-159.
- ERDÉLYI, I. (2013). Interszubjektivits s kontroll analízis kombincija pszichoanalitikus szuperviziban. *Llekelemezs*, 8(1):173-187.
- GREEN, A. (1983). *Narcissisme de vie, narcissisme de mort*. Paris: dition de Minuit, 22-253.
- JACOBSON, R. (1963). Deux aspects de language et deux types d'aphasie. In: u, *Essais de linguistique générale* (43-67). Paris: N. Ruwet.
- KANDEL, E.R. (1999). Biology and the future of psychoanalysis. *Am. J. of Psychiatry*, 156(4):505-524.
- KERNBERG, O. (1975). *Les troubles limites de la personnalité*. Paris: Privat.
- KLEIN, M. (1968). *Envie et gratitude*. Paris: Gallimard.
- LACAN, J. (1966). *crits I-II*. Paris: Seuil.
- LACAN, J. (2002). R.S. I., *Le Séminaire 74-75*, Livre XXII, d. hors commerce de l'Association Lacanienne Internationale.
- OGDEN, T.H. (1999). *Reverie and interpretation*. London: Karnak Ltd.
- OGDEN, T.H. (2012). *Cet art qu'est la psychanalyse*. Paris: Edition d'Ithaque.
- QUINODOZ, J.M. (2001). *Les rêves qui tournent une page*. Paris: PUF.
- ROUDINESCO, E. (1986). *Histoire de la psychanalyse en France*. Paris: Seuil.
- STERN, D.N. (1985). *The Interpersonal Word of the Infant*. New York, London: Karnac Ltd.
- STERN, D.N. (1990). *Diary of a Baby*. New York: Basic Books.
- STERN, D.N. (1995). *Motherhood Constellation: a Unified View of Parent-Infant Psychotherapy*. NY: Basic Books.
- STERN, D.N. (2004). *The Present Moment in Psychotherapy and Everyday Life*. New York: Norton.

Az álommetafora a pszichoanalitikus filmelméletben

Bálint Katalin – Fecskó Edina Enikő

A pszichoanalízis, a pszichoanalitikus megközelítésmód kitüntetett jelenléte a művészetelméletben több tényező együttes hatásából fakad. Egyrészt a pszichoanalízisre kezdetektől jellemző, hogy szervesen beilleszkedik korának kulturális-művészeti kontextusába, másrészt Freud művészetekre való érzékenysége köztudott volt iskoláján belül,¹ harmadrészt a pszichoanalízis olyan fogalmi apparátust kínált a művészetelmélet számára, amellyel hatékonyan megragadhatóak és magyarázhatóak voltak annak különböző jelenségei. A pszichoanalízis művészet iránti érdeklődése a kezdetekben elsősorban az irodalomra és a képzőművészetekre korlátozódott, a filmmel való foglalkozás csak később nyert létjogosultságot. Ez elsősorban Freudnak a médiummal szemben tanúsított ellenérzésével magyarázható. Ennek ellenére Freud kortársai közül többen is – például Ferenczi, Salomé, Abraham, Sachs – lelkesedtek a moziért (Heath, 1999). Az 1950-es évektől kezdett terjedni a filmalkotások pszichoanalitikus elemzése különböző filmes és pszichoanalitikus folyóiratokban, az 1970-es évek közepétől bontakozott ki a filmtudomány pszichoanalitikus paradigmája, az ún. Screen-paradigma, és az 1990-es évek óta kifejezett reneszánszát éli a filmművészet pszichoanalitikus nézőpontú vizsgálata (Gabbard, 2004).

Az álommetafora, vagyis a film álomhoz való hasonlítása a film és pszichoanalízis párhuzamos történetének egyik alapvető és népszerű kapcsolódási pontja (például Casetti, 1998; Marcus, 2008). Az *Álomfejtésben* (Freud, 1900) megfogalmazott, az álom tartalmára és formájára vonatkozó alapelvek – a vágyteljesítő funkció, az álomtorzítás, az álomanyag tipológiája és az álommunka mechanizmusai – széleskörűen inspirálták a filmtudományt: álomvászonból filmvászon lett, álomfejtésből pedig a filmfejtés bontakozott ki (Király, 2006, 2010). A filmelmélet történetében visszatérően felvetődik a film álommal való hasonlóságának gondolata, és ezzel együtt újra és újra felmerül annak a kérdése, hogy vajon pontosan miben rejlenek a közös jellemzők. Tanulmányunkban mi is erre a kérdésre keressük a

¹ Freud életművében található Shakespeare-, Dosztojevszkij-, Leonardo- és Michelangelo-tanulmányt, és számos általános felvétést a műalkotás és a műbefogadás folyamatairól (Freud, 1906, 1910, 1914, 1928).

választ, és bemutatjuk a hasonlóság különböző színtereit, ismertetjük a film álommetaforájának főbb alkalmazási lehetőségeit, fejlődéstörténetének kitüntetett jelentőségű állomásait.

A filmnézés és az álmodás

Casetti (1998) a film és az álom összehasonlításakor összegyűjti a filmnézés és az álmodás közötti szituációs egyezéseket. Kitüntetett szerepet tulajdonít a fizikai körülményeknek és az átélő személy állapotjellemzőinek. A sötétség, a mozdulatlanság, a pszichikai egyedüllét és az irreális képekkel való találkozás mind olyan speciális jellemzők, amely a filmnézésnek és az álmodásnak is meghatározó feltételeiként azonosíthatók. Csakúgy mint a filmnéző és az álmodó állapotának közös vonásai: „a film nézőjében olyan empatikus elfogadást ébreszt, amely az egyszerű passzivitástól távol, a felszabadult önátadáshoz viszont annál közelebb áll..., s amely az álmodó és az álma közti kapcsolatra emlékeztet” (im. 152.). Vagyis egy másik kiemelkedő jelentőségű szerző, Metz (1983) végkövetkeztetését idézve a „filmí áramlás” valójában megegyezik az „álombeli áramlással”, a filmnézés és az álmodás állapotjellemzői egymásnak megfeleltethetőek. Filmnézés és álmodás hasonlóságának a teoretikus megközelítéseken túli konkrét empirikus bizonyítékeként említhető Cook (2011) idegtudományi kutatása, aki kimutatta a filmnézés és az álmodás közbeni elmeállapot és agyi tevékenységek homológiáját. Cook (2001) megállapította, hogy a vizuális képzelet és a térbeli orientáció neurológiai szabályozása filmnézés és álmodás közben hasonló egymáshoz.

A filmnézés és az álmodás teljes egyezésének ugyanakkor korlátot szabnak a szubjektív megélés különbségei (Metz, 1983): a filmnéző tudja, hogy filmet néz, szemben az álmodóval, aki nem tudja, hogy álmodik; illetve míg a film nézése reális percepción alapszik, addig az álom kizárólag egy belső, lelki, „hallucinációs” folyamat eredménye. Metz (1983) az általa hangsúlyozott két eltéréssel lényegében meghaladja az eredeti analógiát, és a filmet az álommal szemben az ábrándozáshoz kapcsolja. Ez a feltételezés pedig egyezést mutat Freud *A költő és a fantáziaműködés* (1908) című klasszikus szövegének az alapállításával, amelyben Freud is a fantáziához hasonlítja a műbefogadás folyamatát.

A filmmunka és az álommunka

Az álom-film analógia egy másik kedvelt felfogása álmot és filmet fenomenológiai hasonlóságuk alapján hozza kapcsolatba egymással. A fenomenológiai hasonlóság alapja a képiség, a figurabilitásra való alkalmasság központi szerepe (Metz, 1983). Az álom nyelvében egyértelműen tetten érhető a vizuális modalitás dominanciája, és csak kisebb mértékben tartalmaz hallási, kinetikus-vesztibuláris reprezentációkat

(Halász és Bódizs, 2001). Hartman (2008) vizsgálata az ún. nagy álom – azaz a jelentőségteljes, emlékezetes, nagyhatású álmok – legfontosabb ismertető jegyeit kutatta. Állítása szerint a nagy álom egyik legfőbb jellegzetessége, hogy rendelkezik egy erőteljes központi képpel, ami köré szerveződik az álom többi része. Maga Freud is részletesen kitér a manifeszt álom kifejezésrendszerének saját törvényeire, miszerint a látens gondolatoknak, jelentéseknek képekben kell kifejeződniük. Az ábrázolhatóság figyelembevételének követelménye alapján az álomgondolatok válogatáson, átalakuláson esnek át, s így elsősorban képek formájában válnak reprezentálhatóakká. Ennek két következménye van: a vizuális ábrázolásra alkalmas kapcsolatok előnyben részesülnek, és kiesnek a logikai kapcsolatok, vagyis az eltolásokat képszerű helyettesítők felé irányítja (Freud, 1900). Az ábrázolhatóság követelménye rárimel Balázs Béla azon megállapítására, miszerint „A film a felület művészete...a filmen is minden csak azon áll, hogy sikerül a rendezőnek a jelenetet képekben megragadni...” (Balázs, 1924, 28.). A vizuális ábrázolásmód, a képi kifejezés jelentőségét jól mutatja például *Az élet fája* (Terrence Malick, 2011) című film alábbi filmképe, amelyben a születés-jelenetben a rendezőnek egyetlen képbe sűrítve sikerül megjelenítenie az újszülött gyermekhez fűződő apai érzésvilágot.

1. kép Terrence Malick (2011): *Az élet fája*

A filmes megformálás álommunkához való hasonlítása nagyon korán megjelenik, Otto Rank már 1914-ben megfogalmazza a *Der Doppelgänger* című tanulmányában, hogy a mozgófényképészet ábrázolásmódja valójában az álommunkára emlékeztet. A filmképek közötti kauzális logikai kapcsolatok hiányára a filmteoretikusok közül Serge Lebovici (1949 id. Casetti, 1998) hívta fel a figyelmet *Psychanalyse et cinéma* című művében. A szerző párhuzamba állítja a manifeszt álmok és a filmi szekvenciák képi szerveződését, hangsúlyozva azt, hogy sem az álomképeket, sem a filmképeket nem egyesítik szilárd idői- vagy térbeli kötelékek, hiányozhatnak az oksági viszonyok, és létjogosultságot kapnak a szabad asszociációs, illetve képzeleti kapcsolatok. A nyilvánvalóság helyett mindkét esetben az utalásos jelleg válik dominánssá, és gyakran megjelennek az ismétlés, a sűrítés, illetve az eltolás mechanizmusai. A filmképek szerveződésében központi szerepet

kapó szabad asszociációs jelleg jól megfigyelhető például Alfred Hitchcock (1945) *Bűvölet* című filmjének alábbi filmképében.

2. kép Alfred Hitchcock (1945): *Bűvölet*

Lebovici elgondolását Thierry Kuntzel (1973) dolgozza tovább, aki megerősíti, hogy a film formálódása ugyanazokon a folyamatokon nyugszik, mint az álom formálódása: ismétlődések, transzformációk, utalások, álcázások játékában alakul ki mind a kettő. A filmmunka során a szalagból mű lesz, a filmtextus kibomlik, a motívumok kiemelkednek a felszínről. Kuntzel elképzelése szerint a film expozíciója maga a manifeszt álom, ami sűrítve, transzformált alakban tartalmazza a később kibomló filmi cselekményt, megmutatva a manifeszt álom látens tartalmát. A közös formai elemek részletes vizsgálatával Bellour (2001) foglalkozott, aki a klasszikus film összhangra és disszonanciára épülő struktúrájának a kialakításában meghatározó szerepet tulajdonított a sűrítés és eltolás helyettesítő alakzatainak. Az ily módon megformálódó film-, illetve álmokép jelentőségét Mérei Ferenc (1986) és Stark András (2008) annak tulajdonítják, hogy mind az álmokép, mind a filmkép egy olyan archaikus vizuális gondolkodás megnyilvánulása, amely a tudatlan nyelvéhez legközelebb áll, és amely lehetőséget kínál a preverbális időszak szavakban még nem rögzített élményeinek a megjelenítésére.

Vágyteljesítés álomban és filmen

A film álommal való hasonlóságának harmadik megközelítése ontológiai jellegű kapcsolatot feltételez. Azáltal hogy a film egy realitáson túli térre nyit rá, nem egyszerűen reprezentálja a valóságot, hanem annak virtuális jelenlétét hozza létre, működését sokkal inkább a fantázia, az imagináriusság és az álomszerűség határozza meg (Casetti, 1998).

Ez a sajátosság már a mozgóképek első alkotóinak a hozzáállásában is megfigyelhető, elég csak Méliès filmjeire gondolnunk, amelyek a filmes trükkök tárházát felvonultatva (például stop-trükk, gyorsítás, egymásra vetítés) a fantázia,

a képzelet, az álom világába nyújtanak betekintést (Thompson és Bordwell, 2007).

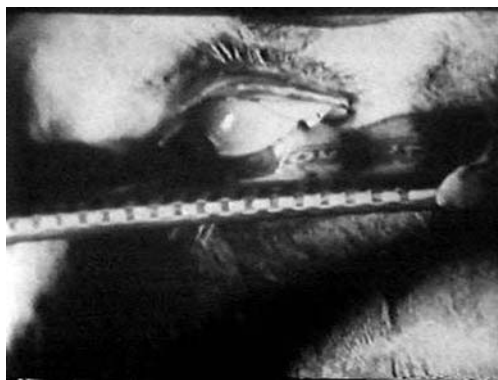

3. kép Georges Méliès (1901): *L'homme à la tête en caoutchouc*

A kezdeti kísérletezéseket követően a film álomszerűségének a hangsúlyozása az 1930-as évek szürrealizmusában vált meghatározóvá, amikor Breton (1924) kiáltványának megfelelően mindenhatóvá vált az álom, felszabadultak a kreatív folyamatok, és a film hangsúlyozottan nem az empirikus világot, hanem a tudatalanban gyökerező álmok, mániák világát igyekezett megmutatni. Arra vállalkozott, hogy feltárja azt, ami a hétköznapi életünkben redukálva van csak jelen, felszínre hozza, és kollektív élménnyé alakítsa az álmokat, az idegenséget, a fantasztikumot (Kyoru, 1952). Edgar Morin (1956) *Az ember és a mozi* című könyvében azt állítja, hogy a fénykép sokkal több, mint a létező egyszerű másolata, hiszen a befogadó élményeit, érzékenységét, képzeletét hozzá téve sosem látott dolgokkal tud meghitt kapcsolatba hozni minket, a fénykép talizmánná, érzelmforrássá, kultusztárggyá válhat. A szubjektum az objektumhoz kötődve kiegészíti, átalakítja annak tartalmát, így a film találkozási pontjává válik a képnek és a képzeletnek.

Néhány esetben ez a szoros kapcsolat már a filmek keletkezéstörténetében is tetten érhető. Pagel és mtsai (1999) filmkészítők és laikusok összehasonlításával kimutatták, hogy a filmkészítők nappali tevékenységeire sokkal intenzívebben hatnak az álmaik, mint a laikusokra, és az álom hatása a rendezők, a forgatókönyvírók és a színészek esetében kiemelkedőbb, mint a stáb többi tagjainál (például operatőr, vágó, producer). Híressé vált példája az álmok alkotói folyamatra való hatásának *Az andalúziai kutya* című film, amelyet ténylegesen Buñuel és Dalí saját álmai inspiráltak. Az alkotók az alábbi módon emlékeznek vissza a film keletkezésére: „Ez a film két álom találkozásából született. Dali meghívott, hogy töltsék néhány napot Figuerasban, és amikor megérkeztem, elmeséltem neki, hogy nemrég egy keskeny felhővel álmodtam, mely kettévágja a holdat, és egy borotvával, mely belehasít egy szemgolyóba. Erre ő elmesélte, hogy az előző éjsza-

ka hangyákkal teli kezét látott álmában. Hozzátette: ‘Mi lenne, ha csinálnánk egy filmet ebből kiindulva?’ ” (Buñuel, 1989, 114.)

4. kép Luis Buñuel – Salvador Dalí (1929): *Az andalúziai kutya*

5. kép Luis Buñuel – Salvador Dalí (1929): *Az andalúziai kutya*

Film és álom tartalmi kapcsolatának kitüntetett jelentőségű teoretikus megközelítése Baudry-tól (1999) származik, aki Lewin (1946) ún. álomernyő (dream-screen) fogalmát fejlesztette tovább, és a platóni barlang hasonlat közvetítő példáján keresztül tárta fel a lelki apparátus és a mozi-apparátus összefüggéseit hangsúlyozva a vetítés során megnyilvánuló vágyteljesítő folyamatokat. Lewin (1946) az álmodás folyamatát voltaképp filmanalógiával írja le. Elképzelése szerint az „álom kivétel egy fehér, az álmodó számára általában észrevehetetlen ernyőre, amely az anyamellet szimbolizálja úgy, ahogyan a gyermek azt elképzeletét követő álomban” (Laplanche-Pontalis, 1994, 28.). A barlanghasonlat pedig megerősíti az álmot és a mozi létrehozó lelki szerkezettel összefüggő vágy működé-

sének feltételezését: „sokan figyeltek az álom és a film kapcsolatára, közös vonásuk azonnal szembeötlő. A vetítés hasonlít az álomra, álomszerű, mintha maga is egyfajta álom lenne... Elfogadva az álom szerepét, miszerint örökös az alvás felett és beteljesíti a vágyakat” (Baudry, 1999, 16.). Ahogy az álom az időbeli és topikus regresszió következtében képessé válik az énejlődés korai szakaszához kapcsolódó primitív nárcizmusra jellemző közvetlen, azonnali vágykielégítésre egy valóságos túli világban, úgy válik képessé a mozi is mint regressziós berendezés a teljes kielégülés biztosítására a szubjektum és a külvilág összemérésének mesterségesen létrehozott állapotában. Baudry (1999) elméletét továbbgondolva pedig megállapítható, hogy a mozibajárás pszichológiai funkciója voltaképp egyezést mutat az álom lelki életben betöltött funkciójával. A pszichoanalitikus Hanns Sachs Baudry-t és a kortárs pszichoanalitikus filmelméleti szerzőket lényegesen megelőzve, már 1928-ban feltárta a film felszabadító képességét, amin azt a kétirányú folyamatot értette, mely szerint a filmmunka egyszerre elrejt a látens tartalmakat, és feltárja a tudatalan kívánságokat.

Álomfejtés és filmfejtés

Az álomtan filmre való alkalmazásának már ismertetett lehetőségei átvezetnek ahhoz a feltételezéshez, hogy az álom és a film értelmezési stratégiái hasonlóak egymáshoz. Ha a film az álommunka alapján szerveződik, akkor a jelentés látens rétegeinek megértéséhez alapul vehető az álomértelmezés módszere. Az álomértelmezés analógiájára történő műértelmezés Freud *A téboly és az álmok W. Jensen* Gradivá-jában című 1907-es írásában jelent meg először. Az írás egyben az álomelmélet első terápián kívüli alkalmazását is jelentette. Freud a Jensen-regény manifeszt rétege alapján az álommunka mechanizmusait alapul véve a művön belüli látens réteg azonosítását végezte el, ami a fikciós karakter mögöttes vágyainak, szorongásainak jobb megértéséhez vezeti el az olvasót. „A költött álmok ugyanúgy megfejthetők, mint a valódiak” – írja (Freud, 1925, 71.). Ahogy az álom magyarázatának a közép-pontjában az álom jelentésének az azonosítása áll, és „az álomfejtés feladata az, hogy az álmot a lappangó álomgondolattal helyettesítse, s ezzel az álommunka szövevényét megfejtsse” (Freud, 1919, 61.), úgy válik a műértelmezés feladatává – az álomértelmezés módszerét követve – a műalkotás látens tartalmának a meghatározása. A műalkotás tudatalan rétegeinek a feltárása a pszichoanalitikus műkritika kezdetekor domináns megközelítésmóddá vált, amely azóta is nagy népszerűségnek örvend, azonban újabb értelmezési szempontokkal egészült ki.

Kifejezetten a filmre vonatkozóan pedig Király Jenő (2006, 2010) javasolja – az álomfejtésre tett utalással – a filmfejtés bevezetését. „A fejtés akkor működik, ha a megfejtő olyan jelentős összefüggéseket mond ki, olyan tartalomra hívja fel a kommunikatív közösség figyelmét, amit a többiek is átéltek, de nem tudtak fogalommal változtatni.” (Király, 2010, 6.). Szerinte a fejtés során olyan jelentésrétegek, rejtett

tartalmak válnak megragadhatóvá, amelyhez a filmelemzés nem fér hozzá. Bizonyos filmek különösen hívják ezt az álomfejtésre alapuló értelmezési módot. Azokban az esetekben, amelyekben a film cselekménye nem a hagyományos felépítést követi, rendhagyó, nem logikus kapcsolatban álló jelenetekből áll össze, többlet jelenítés feltárásához vezethet egy álomanalógiát felhasználó értelmezés. Például Palombo (1995) értelmezése Greenaway *Prospero könyvei*-ről, Letzner és Ross (2005), illetve Vaida és Wildman (2005) értelmezései David Lynch *Mulholland Drive*-járól vagy Cowie (2001) tanulmánya Bergman *A nap vége* és a *Persona* című filmjeiről.

6. kép Ingmar Bergman (1957): *A nap vége*

7. kép Ingmar Bergman (1966): *Persona*

A hazai vonatkozásokat tekintve Szabó Z. Pál (2003) *Az andalúziai kutya* tanulmánya, Stark András (2008) Bergman, Antonioni és Tarkovszkij elemzései és Erdélyi Ildikó (2012) *Álmok* című filmről készített értelmezései emelhetők ki, akik az álomfejtés pszichoanalitikus stratégiáját alkalmazva tárják fel az egyes filmek mögöttes tartalmát, jelentésrétegét.

Marcus (2008) gondolatmenete alapján összefoglalva az álom és a film analógiája a filmnézés és álmodás állapotainak szituatív hasonlóságaiából kiindulva, a filmmunka és álommunka mechanizmusainak megfeleltethetőségén át a kétféle vágyteljesítő út azonosságának a felismeréséig és az értelmezési eljárások közötti egyezésekig terjed. Ez alapján jól azonosítható, hogy a pszichoanalitikus filmelmélet belső fejlődéstörténetében hogyan történt hangsúlyeltolódás a hasonló kontextuális jellemzőktől elindulva a strukturális tényezők megfeleltethetőségén át végül a funkcionális attribútumok közös jegyeinek a meghatározásáig. Mint az álomértelmezést felhasználó, az előbbieken példaként idézett filmes tanulmányok megmutatják, a kortárs pszichoanalitikus filmtudomány elsősorban a filmi jelentés meghatározásában alkalmazza sikeresen az álomfejtésre építő megközelítésmódot, és fő érdemként az emelhető ki, hogy segítségével lehetségessé válik specifikus filmalkotások – a filmelemzés számára nehezen hozzáférhető – jelentéstudomány feltárása.

IRODALOM

- BALÁZS B. (1924). *A látható ember*. Budapest: Palatinus, 2005.
- BAUDRY, J-L. (1999). Az apparátus. *Metropolis*, 3(2): 10-23.
- BELLOUR, R. (2001). *The Analysis of Film*. Bloomington: Indiana University Press.
- BRETON, A. (1924). *A szürrealizmus kiáltványa*. In: Micheli, de M.: *Az avantgardizmus* (297). Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadó, 1978.
- BUNUEL, L. (1989). *Utolsó leheletem*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- CASETTI, F. (1998). *Filmelméletek 1945-1990*. Budapest: Osiris Kiadó.
- COOK, F. R. (2011). *Dreaming*, 21(2): 89-104.
- COWIE, E. (2001). *Screening memory: allegorical dreaming and tales of the past in Ingmar Bergman's Wild Strawberries (1957) and Persona (1966)*. London, 1st European Psychoanalytic Film Festival. 2001. november 1-3.
- ERDÉLYI I. (2012). *Álom-munka filmen*. Pécs: IV. Magyar Pszichoanalitikus Filmkonferencia. 2012. november 22-24.
- FREUD, S. (1900). *Álomfejtés*. Budapest: Helikon, 2003.
- FREUD, S. (1906). Pszichopata alakok a színpadon. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud – Válogatás az életműből (784-790)*. Budapest: Európa Kiadó, 2003.
- FREUD, S. (1907). A téboly és az álom W. Jensen *Grádivá*-jában. In: Erős F. (szerk.), *Sigmund Freud Művei IX. – Művészeti írások (11-102)*. Budapest: Filum Kiadó, 2001.
- FREUD, S. (1908). A költő és a fantáziaműködés. In: Erős Ferenc (szerk.), *Sigmund Freud Művei IX. – Művészeti írások (103-114)*. Budapest: Filum Kiadó, 2001.
- FREUD, S. (1910). Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke. In: Erős F. (szerk.), *Sigmund Freud Művei IX. – Művészeti írások (115-200)*. Budapest: Filum Kiadó, 2001.
- FREUD, S. (1914). Michelangelo Mózes. In: Erős F. (szerk.), *Sigmund Freud Művei IX. – Művészeti írások (207-240)*. Budapest: Filum Kiadó, 2001.

- FREUD, S. (1919). *Az álomról*. Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, 1991.
- FREUD, S. (1925). Önéletrajz. In: uő, *Önéletrajzi írások*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1989.
- FREUD, S. (1928). Dosztojevszkij és az apagyilkosság. In: Erős Ferenc (szerk.), *Sigmund Freud Művei IX. – Művészeti írások* (283-304). Budapest: Filum Kiadó, 2001.
- GABBARD, O.G. (2004). Pszichoanalízis és film. *Thalassa*, 15(3): 5-16.
- HALÁSZ P. – BÓDIZS R. (2001). Az alvás és álmodás idegéletana. *Hippocrates*, 3(3): 169-174.
- HARTMANN, E. (2008). The central image makes "big" dreams big: The central image as the emotional heart of the dream. *Dreaming*, 18(1): 44-57.
- HEATH, S. (1999). Cinema and Psychoanalysis – Parallel Histories. In: Bergstrom, J. (szerk.), *Endless Night – Cinema and Psychoanalysis, Parallel Histories*. (25-56). Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1999.
- KYORU, A. (1953). *Le Surréalisme au cinéma*. Paris: Arcanes.
- KIRÁLY J. (2006). *Az Álomfejtéstől az álomgyárig*. Pécs: I. Magyar Pszichoanalitikus Filmkonferencia. 2006. december 7-9.
- KIRÁLY J. (2010). *A film szimbolikája I/2 – A filmkultúra filozófiája és a filmalkotás szemiotikai esztétikája*. Kaposvár – Budapest: Kaposvári Egyetem – MTV Zrt.
- KUNTZEL, T. (1973). The Treatment of Ideology in the Textual Analysis of Film. *Screen*, 14(3): 44-54.
- LENTZNER, J.R. – ROSS, D.R. (2005). The Dreams That Blister Sleep: Latent Content and Cinematic Form in Mulholland Drive. *American Imago*, 62(1): 101-123.
- LAPLANCHE, J. – PONTALIS, J-B. (1994). *A pszichoanalízis szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LEWIN, B. (1946). Sleep, the Mouth and the Dream Screen. *The Psychoanalytic Quarterly*, 15(4): 419-434.
- MARCUS, L. (2006). Álom és kinematografikus tudat. *Apertúra*, 2:1 o.n. www.apertura.hu 2013.07.15.
- MÉREI F. (1986). „... vett a füvektől édes illatot”. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó.
- METZ, C. (1983). *Psychoanalysis and Cinema*. London: Macmillan & Co.
- MORIN, E. (1956). *Az ember és a mozi*. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívom, 1976.
- PAGEL, J.F. – KWIATKOWSKI, C. – BROYLES, K.E. (1999). Dream Use in Film Making. *Dreaming*, 9(4): 247-256.
- PALOMBO, S.R. (1995). Prospero's Books: The Unconscious Visualized. *The Journal of the American Academy and of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*, 23(4): 693-707.
- RANK, O. (1925). *Der Doppelgänger: Eine psychoanalytische Studie*. Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag. http://archive.org/details/Rank_1925_Doppelgaenger_k (2013.07.15.)
- SACHS, H. (1928). Film Psychology. *Close Up*, 3(5): 8-15.
- STARK A. (2008). Álom – filmművészet – pszichoterápia. In: Árkovits A. – Osváth P. (szerk.), *Az álom alagútján* (65-84). Budapest: Pro Die Kiadó.
- SZABÓ Z. P. (2003). *Lázadás a halál ellen*. Budapest: Áron Kiadó.
- THOMPSON, K. – BORDWELL, D. (2007). *A film története*. Budapest: Palatinus Kiadó.
- VAIDA, I.C.–WILDMAN, V.H. (2005). Mulholland Drive. *Psychoanalytic Psychology*, 22(1): 113-119.

MÓDSZERTANI MŰHELY

**„Olyanok vagyunk mi is, mint az álmok anyaga”:
A DREAM-terápia elmélete és gyakorlata****Árkovits Amaryl*

A Dinamikus Rövidterápiás Egyesület és Alkotó Műhely (találó betűszóval DREAM) 2013 februárjában lett húsz éves. A módszer – valószínűleg a pécsi gyöke-
rek miatt – főként a Dél-Dunántúlon népszerű, bár az utóbbi években két, az
elméletet és a terápiás gyakorlatot ismertető könyv megjelenését követően széle-
sebb szakmai érdeklődés tapasztalható. Az alábbiakban a módszer elméleti alapjainak
bemutatását a mindennapok terápiás gyakorlatából vett álomillusztrációk és
rövid magyarázatok teszi létezőbbé és élményszerűvé. Ennek a terápiás módszernek
a gazdagsága, sokszínűsége és szépsége a szigorú keretfeltételek és időkorlát
adta biztonságra támaszkodó terapeutai és páciensi kreativitásban rejlik. A hasonló
szerkezet ellenére minden DREAM-terápia a terapeuták individualitása, egyedi
stílusa és a páciensek sokszínűsége miatt más és más – és ettől ezt csinálni jó.

A DREAM-terápia emberképe a pszichoanalízis antropológiájára és a dinamikus
fejlődésmoделlekre épül. Ötvözi a Ferenczi Sándortól kiinduló aktív technikát
(Ferenczi, 2006), a Bálint Mihály és Paul Ornstein által kidolgozott időhatárolt
módszert (Buda, 1981), illetve a fókális terápia módszertani és technikai arzenálját.
Legfontosabb eleme az álommunka – az álom feldolgozása (Árkovits és Osváth,
2008). A többi dinamikus terápiához hasonlóan a fókuszban itt is a terapeutával
való kapcsolat áll – ez árnyalja, teszi jelentéstartóvá a terápiás üléseken elhangzó-
tákat. A súlypontokat a kapcsolat, az értelmezés, az áttétel–vizontáttétel, az
ellenállás aktív kezelése és a termináció jelöli ki. Munkánk esszenciáját az áttételi
jelenségek rendszere adja, amely tartalmi, emocionális és kontextuális többletjelen-
téssel gazdagítja a terápiás folyamatot. A páciensek áttételes érzelmei mellett a tera-
peutai vizontáttétel folyamatos észlelése elengedhetetlen az értéshez, a
megértéshez, a valódi kapcsolat kialakításához.

Ferenczi érdeme az álmok kapcsolati kontextusának megértésében elvül-
hetetlen. Az álmok eredetét interszubjektív térbe helyezve úgy tekintett rájuk,
mint az álmodó és az őt hallgató terapeuta kommunikációjára: „Mi analitikusok

* Az idézet W. Shakespeare *A vihar* c. drámájából származik, ford. Szász Károly, forrás:
<http://mek.oszk.hu/04500/04577/html/magyar.htm> (A szerk.).

tudjuk, hogy az ember pontosan annak akarja elmondani az álmát, akire a tartalma vonatkozik.” – mondta (Ferenczi, 1913 idézi Haynal, 1997, 170.), hangsúlyt helyezve az interszubbektivitás mellett az áttételi jelenségekre is. A DREAM-terápiában ezt szolgálja az első interjú végén elhangzó nyomatékos terapeutai kérdés, mely szerint a páciens jegyezze le és hozza el minden alkalomra az álmait, hisz ezek fognak a közös munka alapanyagául szolgálni. Ferenczi az elsők között írta le a visszatérő álmokat mint a traumatikus élményekkel való konszolidációs, megküzdési kísérleteket.

Az álmokkal való munka és az értelmezés a DREAM-terápiákban elsősorban a terápiás folyamatra, a kapcsolatra, az áttétel megjelenésére és alakulására fókuszál. Egyszerre foglalkozunk az álomkép nyílt és rejtett kapcsolati üzenetével, a terapeuta és a páciens kettősének reális viszonya mellett az áttételi kapcsolatrendszerrel, amely a múltat és a külvilágot hozza az egyébként zárt terápiás térbe, időben és térben tágítva a szigorú keretfeltételek adta lehetőségeket. Az álmok jelképrendszerének általános üzenetén túl a szimbólumok sajátos, személyes értelmét a kontextuális információk alapján érthetjük meg, ahol a terápia két főszereplője az álomban, a fantáziában és a valóságban önmaga és a fontos Másíkok tükrében újraértelmezi és újraírja a történetet.

A dinamikus rövidterápiák időkorlátosak. Közülük is a DREAM-terápia meglehetősen szigorú, szűk időkerettel dolgozik, általában nyolc és húsz ülés közt mozog a terápiás szerződés-kötés-kor kijelölt ülés-szám (leggyakrabban 10-12). Az idő reális és mitikus természete dinamikus egységben hullámzik: a terápiás folyamatban az apai idő a végességet, míg a kapcsolat mélysége, a szimbolikus tartalmak a végtelen anyai időt képviselik. Paradox módon pont a terápia adta szűk időkorlát teszi lehetővé, hogy a páciens a terapeuta intenzív figyelmének középpontjában átélje az örökké tartó biztonság iránti vágyat kielégítő időtlenséget. A terápiás folyamat valódi hajtóerejét ennek a biztonságnak és a hetenkénti ülések közt felerősödő, szorongással teli bizonytalanságnak a kettősége adja. A rövid, ám igen intenzív terápiás munka erős érzelmi alapjának egyik pillére a face-to-face helyzetből adódó terapeutai tekinteten nyugszik, melynek tükröző és tartó funkciója egymásra épülve és egymással váltakozva teremti meg a terápiás tér biztonságát.

A DREAM-terápiában a terápia történéseinek, az aktuális élethelyzetnek és a személyiségfejlődés traumatikus életeseményeinek megismerésével és szuperpozíciójával lehetőség nyílik az „itt és most” nehézségeinek megértésére, a korábbi traumák feldolgozására, amik a páciens életének rendeződéséhez vezető pszichokorrektív folyamat első lépéseinek tekinthetőek. A regresszió és a progresszió párhuzam-

¹ A metafora a terápiás hatást a folyón úsztatott és elakadt szálfák megcsáklázásához teszi hasonlatossá. Az összeakadt szálfák közül elég csak egyet (egypárat) megmozdítani ahhoz, hogy a torlódás megszűnjön, s a többi fa is irányba forduljon, s folytathassa útját lefele a vízen.

mosan halad; a páciens az archaikus szint érintésével képes lesz elérni azt az érettebb működést, mely a terápia végén a terapeutáról való leválást is lehetővé teszi.

A DREAM-terápia időhatáraiból adódóan korlátozott célkitűzésekkel dolgozik. A bálinti faúsztatás-hasonlat¹ alapján a személyiség saját, belső fejlődési potenciáljára támaszkodva az éppen aktuális pszichológiai akadályok elhárítására szerződik. Mint fentebb láttuk, ez az „itt és most”, az „ott és akkor”, a „bent” és a „kint” intrapszichikus és interszjektív történéseinek párhuzamaiból adódóan egyszerre legalább három árnyalatot jelent.

Az időkorlátból következik az is, hogy ez a terápiás módszer döntően az ödipális problematikával küzdők számára nyújthat segítséget; alapvetően a reaktív és neurotikus kórképek kezelésére javallt (abszolút kontraindikációt azonban csak a realitástesztes zavara, illetve az énerő és a kapcsolódási képesség hiánya jelent). Emellett viszont olyan univerzális és kapcsolati jellemzőkkel rendelkezik, és a pszichés fejlődés olyan traumáira reflektál, mint például a szimbiózis megszűnése, a szeparáció, a differenciálódás nehézségei, az egyedüllét, a magány, az individuáció vagy a halál. Újraélhető benne önmagunk szerethetőségének és az individuális létezés örömeinek élménye, így a szeparáció és a megsemmisüléstől való félelem az individuum fejlődésének hajtóerejévé válhat. A DREAM-terápiák pár évnyi kihagyással ismételtethetők: az egymásra hagymahéjszerűen építhető terápiás blokkok sorában egy későbbi DREAM-terápiában egyre nagyobb hangsúlyt kaphatnak a preödipális sérülések is.

Első interjú, első álom

A terápia alapköve a jól strukturált – az argelanderi hagyományokra támaszkodó (Argelander, 2006) – első interjú, mely az információgyűjtés mellett a kapcsolat-építéshez, a terapeuta és a páciens közös munkájához szükséges biztonságos kapcsolati alap kialakításához is hozzájárul. Az itt elhangzó óvatos próbaértelmezésekkel a páciens DREAM-terápiára való alkalmassága, fogékonysága is feltérképezhető. A következő – „terápiás mézesheteknek” nevezett –, a pozitív áttétel dominanciájával jellemezhető terápiás időszak előszobája ez.

A kapcsolatot tovább árnyalja a terapeuta és páciens „nulladik típusú” találkozása, a tényleges találkozást megelőző bejelentkezés, információgyűjtés (az internet világában kevés olyan páciens érkezik, aki ne rendelkezne a terapeutáról előzetes tudással – az absztinenciát átszínezi a technika), fantáziálás – ez döntően a kölcsönös projekciók terepe. Sokat elárul a páciens történetéről, fantáziáiról, a terápiával kapcsolatos vágyairól, ha a terapeutát látatlanban például az *éppen őt elhagyó (bomba)nő-ideáljának tulajdonságaival ruházza fel* – miként tette ezt egy nárcisztikus karaktervonásokkal bíró, férfi öntudatában megtépázott fiatalember a közelmúltban, szinte tálcán kínálva a korai erotizált áttételt. A terapeutával egykorú, női fejlődésében elakadt nő pedig *anyja-korú, ám még annál is öregebbnek kinéző, jellegtelen pasztell-*

színekbe öltözött „nénit” várt az első találkozáskor, így óvva meg magát a megelőlegezett rivalizációs feszültség okozta büntudatos szorongástól.

Az első – bemutatkozó – álom kiemelt jelentőséggel bír, mivel komplex képen jelenik meg benne az álmodó pszichés konfliktusa, melyre a terápia fókuszát építjük. Emellett üzenetet hordoz a kialakulóban lévő terápiás kapcsolatra, a közös munkára, a terápia egészének kilátásaira vonatkozóan, miközben a félelmek és elvárások is monitorozhatóak belőle. Annak függvényében, hogy a terápia kezdetéhez képest mikor keletkezik, megkülönböztetünk az első találkozás vagy az első interjú előtt keletkezett nyitó álmokat, ahol a terápiára és a terapeutára vonatkozó képek és fantáziák elsősorban az álmodóról magáról szólnak; míg az első interjú után születő nyitó álmok lényegesen több áttételes információval rendelkeznek, tükröződik bennük az első találkozás, az érzelmi alapszövetség visszhangja is. Mivel a terápia kezdete az álmodó szempontjából egy tanulási folyamat első állomása, a nyitó álmok gyakran gazdagabb emlékezési és asszociációs felületet rejtenek magukban, mint ami az ülésen ténylegesen kiaknázható. A terapeuta türelmét támogathatja azonban az a tény, hogy a terápia folyamán többször visszatalhat a nyitó álomra, újabb és újabb rétegeket hívva elő belőle.

Az alábbi első álmot egy fiatal férfi hozta, aki szülei korai válását, apja távozását követően – férfi-kontroll hiányában – az ödipális időszakban (és utána is) „túlnyerte” az anyját (Stark András szóbeli közlése). Ettől fogva minden, nőikkel való kapcsolatában rövid időn belül az intimitást erotizált kontrolltörekvéssel igyekezett szabályozni, miközben a nők férfi és női attribútumokkal felvértezve egyszerre képviselték a vágyak tárgyát és a legyőzendő férfi-riválist. *Álmodtam egy félautomata fegyverről, amit egy katonanő mutatott meg. Tetszett neki, hogy ismerem és értek is hozzá.* A következőt egy negyvenes éveie elején járó nő álmodta, akinek partnerválasztási próbálkozásait túlidealizált származási családjá, azon belül is az apa csodálata nehezítette. *A családom férfitagjai: apám, nagyapám, nagybátyáim arról beszélgetnek, ki örökli a földet. Apám kijelenti: ő nem kér semmi mást, neki elég csak a felesége.*

Pozitív áttételes szakasz, „terápiás mézeshetek”

A „terápiás mézeshetek” – a DREAM-terápia ülésszámától függetlenül – az első interjút követően az ötödik ülésig tartanak. A megkapaszkodás, az elfogadás, a bizalom kialakításának ideje ez. (A DREAM-terápiák eltérő hosszúsága a második, a negatív áttétel dominanciájával jellemezhető időszak üléseinek száma közti különbségben keresendő.)

Az első három ülést döntően a pozitív áttétel kialakulása jellemzi, ami teret ad a függőség- és a biztonságigény kifejeződésének, s megalapozza a későbbi negatív áttételhez elengedhetetlenül szükséges kapcsolati teherbírást. A mindannyiunkban meglévő intimitás iránti igényből, az anyával való szimbiotikus kapcsolat

újraélésének vágyából fakadó preödipális áttétel mellett jelen van a terapeutának való megfelelni (sőt tetszeni) vágyás, mely az ödipális kort, az ellenkező nemű szülővel való kapcsolatot idézi. Ez áll a megmutatkozás, a feltárulkozás szándéka mögött. *Az anyukámmal át akarunk jutni egy drótkerítésen. Lehajtjuk, és mint a parittyából a kő, berepülünk – a temetőbe, ahol a nagyszüleim nyugszanak. Egy szál virágot szeretnénk szedni. Apa néz minket, elégedett, hogy ilyen jól kitaláltam az átjutást – mivel a parittyatechnika nekem jutott ott eszembe.*

A biztonság iránti vágy időnként a teljes összeolvadás határtalanságával, az individuális megsemmisülés fenyegető érzésével is társulhat, ezért a közelség-távolság szabályozásának kapcsolati üzenetei a terápiás helyzetre vonatkozóan is vizsgálatot igényelnek. A következő álom – mely a pozitív gesztusok túlzott nyomasztóságáról árulkodik – megidézi Mérei Ferenc „mézmocsár”² kifejezését (ahol a szeretet gúzsba köt). Itt a terapeuta – félve a negatív áttételtől – túlhangsúlyozott pozitív érzéseivel, „negédes” attitűdjével szinte „beleragasztja” a pozitív áttételes időszakba páciensét és önmagát egyaránt: *Egy nagymamaszerű nő teát főz nekem. Mézet tesz bele, csak csurgatja-csurgatja, nagyon édes lesz, túl sok a méz. Majdnem ihatatlan.*

A pozitív érzelmek rövid idő alatt érik el a csúcspontjukat, fokozatosan alakulva át idealizációba és pozitív áttételbe. Azáltal azonban, hogy ezek nem fordulhatnak át a realitásba, a büntudat és az elhárítás forrásává válhatnak. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy – bár a terápiás kapcsolatban az áttételes-viszontáttételes érzelmek állnak a középpontban, ezek sohasem csak kölcsönös projekciókat jelentenek – a kapcsolat két reális, hús-vér ember közt szövődik.

A pozitív áttételes időszak álmaiban gyakran jelennek meg típusmotívumok: a terapeuta lehet vezető, akivel a ház pincétől a padlásig bejárható, vagy tanító, oktató, a titkok tudója, valamiféle varázsló, orákulum. Ezek a szimbólumok természetesen sok, a terapeutával kapcsolatos elvárást hordoznak. Az első ülések egyikéről származik az az álom, melyben *egy fürdőszobában állok. A padlója olyan, mint a maga szobájáé. Látom, hogy egy anyuka, aki egy pillanatra én leszek, fürdeti a kicsi gyerekét... Látom a gyermek arcát. Rám néz. Nagyon szép arca van, szép bőre van. Majd társaságban vagyunk, a bébi és én. Mindenki csodálja. Hasonlít ahhoz a babához, akit fürdetett az édesanyja. Talán mi vagyunk ugyanazok.* Ezt a szép, önmagáért beszélő, filmszerű történetet egy, a terapeutával azonos korú, gyermekkorában elhanyagolt nő álmodta, aki súlyos, alapkapcsolati hiányokkal érkezve a terápiába, életében először tapasztalhatta meg a feltétel nélküli elfogadás adta biztonságát.

² A „mézmocsár” kifejezést először Hamvas Béla írja le az ötvenes években készített, de csak 1985-ben kiadott *Karnevál* című művében. Mérei Ferenc és Hamvas Béla az ötvenes-hatvanas években egyazon kreatív közösség, a Törzs tagjai voltak (Borgos, 2006).

A harmadik ülés a terápiás folyamat szempontjából kulcsfontosságú. Az itt elhangzó „Hogy is vagyunk mi egymással?” kérdéssel, a terapeutával kapcsolatos érzéseinek és fantáziáinak megfogalmaztatásával megerősítjük a páciens abban, hogy nemcsak kívánatos, hanem egyenesen szükségszerű vágni a terapeuta pozitív érzelmeire és elfogadására. A fantáziák hangsúlyozásával egyúttal az áttételes érzelmek „mintha” jellege is középpontba kerül, s egyértelművé válik: a melegséget és az elfogadást biztosító intenzív együttlét nem célja, hanem eszköze a terápiának. Az áttétel legitimálása a páciens érzelmeit facilitálva a terápiás folyamat felgyorsításához járul hozzá.

Az átfordítás pillanata

A pozitív áttétel dominanciájával jellemezhető időszaknak az ötödik ülésen az „átfordítás pillanatának” nevezett terápiás paradoxon vet véget, mellyel a terapeuta segít a páciens azzal kapcsolatos elégedetlenségét felismerni és kifejezni, hogy a terápiás kapcsolatra vonatkozó pozitív érzelmei egyoldalúak. Ez a terapeutai gesztus – ami óhatatlanul is feszültséget gerjeszt azzal, hogy megmondja a páciensnek: most dühösnek kell rá lennie – elővételezi a negatív indulatokat, amelyek kifejezésének támogatása az átdolgozás igazi hajtóerejét jelenti. A terapeuta felhívja a figyelmet a terápiás kapcsolat és a szülő-gyerek kapcsolat analógiájára, ami a kapcsolati aszimmetria miatt óhatatlanul feszültséget okoz: „Olyan mint mikor a szülők a gyermekeik legféltettebb titkát is tudni akarják, miközben az ő életüket, érzéseiket homály fedi.” Az intimitásra és a folyamatos szeretésre való vágy frusztrációjából származó düh átfordítása abban segít, hogy ezek a negatív érzelmek – mint a düh, csalódottság, agresszió – a terápia terében maradjanak, s ott kifejezhetővé és megszelídíthetővé váljanak. A „terápiás mézeshetek” idillinek tűnő alaphangulatába beférkőző, nehezen vállalható és még nehezebben integrálható harag és indulat bűntudatmentes átélése és artikulálása során az aktív terapeutai attitűddel elkerülhető, hogy ezeknek a sodró érzelmeknek a hatása alá kerülve a páciens kilépjen a terápiából. A másik dühének, csalódottságának és agressziójának el- és befogadása jelenti a terapeuta számára az egyik legnagyobb kihívást – a DREAM-terápia eredményessége alapvetően a negatív áttétel sikeres átdolgozásában rejlik.

Negatív áttételes szakasz

Az ezt követő, terminációig tartó időszakot a negatív áttétel hangsúlya jellemzi, ahol az ellenkező nemű szülő kizárólagos szeretete iránti vágy és az azonos nemű szülővel kapcsolatos rivalizációs feszültség elegye az ödipális időszak vetélytársi szituációjának felidézésével dinamizálja a terápiát. Ezt szépen rajzolja ki a terapeutánál karcsúbb, ám lényegesen visszafogottabb női páciensnek az az álma, melyben *egy strand lépcsőjén megy lefelé izgalmas miniszoknyában. Minden fér-*

fitekintet rászegeződik. Nagyon szép. Közben a parton kövér nők előnytelen fürdőruhában tornagyakorlatokat végeznek.

A páciensek számára a terápia addigi „kényelme” megszűnik (természetesen a kapcsolati biztonság nem), az álmokban megjelennek az *elégtelen felelések*, szögesdróttal behatárolt katonai kiképző terepek képei, ahol a terapeuta gyakran agresszor, magas elvárásokat támasztó tekintélyszemély, akinek lehetetlenség megfelelni, ahogy ebben az álomban sem: *Egy bányaszerű, hatalmas alagútban egész éjjel lapátoltam. Nem voltam egyedül, valaki kiadta a feladatokat nekem. Este volt, nagyon sötét. Nem tudtam mindent kilapátolni, nagyon egyenetlenre sikerült. Valamiért félttem, folyton a hátam mögé pillantgattam, emiatt nem végeztem jól a munkát.*

A következő álomban szinte kézzelfogható az a feszültség, ami a kíváncsi terapeutai tekintet okozta „sebekből”, a kifosztottság-érzésből, az átmenetiség (idő) zavarba ejtő bizonytalanságából származik: *Át kell ültetnem a facsemetéket a kertben. Óriási gödrök mindenütt, mint a sebek, közben meg mindenfelé fák hevernek, a gyökereük kirángatva, most igazán nem tudom, mi az amit már kihúztam, és mi az amit most kell elültetnem.*

A páciensek egyre erőteljesebb ellenállása ebben a szakaszban hol késésekben (vagy a terapeuta számára nyomasztóan és számonkérően megjelenő túl korai érkezésekben: „Tudja, hogy hány csempesor van a folyosón? Nem?! Én tudom, volt időm megszámolni, míg kint ültem, és vártam magára.”), hol az álmok hiányában vagy éppen elárasztóan sok álomban jelenhet meg. Esetleg egyszerűen *partizánok (!) képében, akik az erdei harcban egy szennyvízcsatornához érkezve megtorpannak.*

A következőt harmincas nő álmodta, akinek az agresszió megélésével és integrációjával komoly nehézségei voltak. A terápia előrehaladtával egyre nagyobb ellenállással próbálta tudattalanul is lassítani a közös munkát: *A férjem elcipel ebédelni egy étterembe, aminek a helyén egy ingatlanközvetítő van. Nem is tudom pontosan mi. Nincs kedvem hozzá, de azért elmegyek vele az ajtóig, onnan azonban visszafordulok, hazafelé veszem az irányt. A lábaim minden lépéssel egyre nehezebbek. Ólomsúlyúak. Az utcán zajlik az élet – nélkülem. Egyszer csak szembejön egy kis jobbkormányos kocsí, benne két copfos lánnyal. A házunkhoz érve látom, hogy az ajtó előtt egy cigányasszony üldögél, három matraccal várja, hogy elköltöztessék.*

Hasonló érzések kapcsolódnak a terápia külső és belső folyamatához, ahol a bűntudat, a düh és az acting-out fantáziák a következő álomban így sűrűsödnek: *Kiraboltak. Betörték a lakásba, és mindent szétszórtak. Anyuékhoz is betörték. Nagyon mérges vagyok, elindulok a barátaimmal, ott akarok mindent hagyni. Várjuk a liftet, ami elakadt. Majd megérkezik egy lánnyal, aki mosolyogva ki akar szállni belőle, de a lift elindul, és a lányt félbevágja. Iszonyú. Elmenekülök.*

Erőpróbáló időszak ez mind a páciens mind pedig a terapeuta számára. Az agresszió, a harag gyakran leplezetlenül tör fel, mint annak a meglehetősen kon-

szolidált, szabálykövető nőnek az álmában, aki a terápiás folyamatot, az addig kordában tartott ösztönök és vágyak előbukkanását, illetve a terapeutával való kapcsolatát, a kontroll iránti igényét (rivalizációt) ebbe a közjátékba áldotta bele: *Mocskos ruhájú, elhanyagolt egyének átrendezték a szobámat. Haragszom miatta, de nem merek igazán szólni, inkább azon akadok ki, hogy miért dohányoznak a szobában, amikor ott nem szabad. Valakik körberakták az asztalokat, mint egy tanácsteremben, én meg megpróbálok a copfjánál fogva kiráncigálni onnan egy nőt, aki illetlenül viselkedik. Levonszoló a kertbe, ott beszélgetünk, most én mondom meg, miről.*

Megkérdőjeleződnek a terapeutai funkciók, a kompetencia, a figyelem – és sorolhatnám. A valóságban és az áttételben egyaránt. *Előadást kell tartanom kollégák előtt. Hálóingben vagyok, de ez senkit nem zavar, pontosabban nem tűnik fel. Szerintem nem is veszik észre. Oldalt ül egy megfigyelő, megpróbálok felhívni magamra a figyelmét – sikertelenül. Egy füzetet lapozgat, látom, molekulák vannak belerajzolva. A kezemben papírok, azokról kellene beszélnem. Idegen gondolatok vannak rajtuk. Hol vagyok én? Egyszer csak levetkőzöm, ott, nyílt színen, már meztelen vagyok, de ez csak engem zavar. Átöltözöm egy fekete, elegáns ruhába, még mindig meztelenség vagyok. Újra kezembe fogom a papírokat, lapozok bennük, egyszer csak észreveszem: a sokadik oldalon az én kézírásommal kiegészítéseket tartalmaz. Megörülök neki, akkor csak idáig kell eljutnom a felolvasásban, onnantól már rólam szól a történet.*

A fentiekről szól az a – nemcsak külsőségeket érintő – jelenség, hogy női terapeuták gyakran tapasztalják ebben az időszakban: azonos nemű pácienseik „túlöltözik” őket, egyre vonzóbbak, szebbek lesznek. A jelenség összetett viszontátételes érzelmeket ébreszt: a terapeuta egyszerre érzi magát nyüzötnak, kevésnek, mindeközben megjelenik benne páciensével kapcsolatban egyfajta büszkeség is. Szépnek látja. Ám másként szépíti meg a terapeuta szeme az anyai áttétel időszakában a páciens azzal, hogy elfogadja olyannak, amilyen, és máshogy – másért, más céllal – „szépül” immár a páciens maga, a terápia ezen szakaszában a terapeuta szemében megjelenő elismerésért.

Az individuum egyediségének látható és láthatatlan formálódási folyamatát a következő álom egy szinte jelentéktelen közjátékba sűríti: *Futok az utcán sárga pólóban, majd egyszer csak lekapom a sárga pólót, és futok tovább.* Ez az egyszerűnek tűnő kép temérdek többletjelentést hordoz – az azonosulásra, a női rivalizációra s a terápiás folyamat egészére vonatkozóan is – annak ismeretében, hogy a női páciens terapeutáját előtte egy sárga esernyővel látta messziről az utcán, s ezt éles kritikával illette: „Szerintem nem kellene ilyen feltűnő színekkel felhívnia magára a figyelmet.” – mondta, miközben az uniszex, szürkésbarna öltözékét próbálta éppen a terapeuta színes öltözködési stílusából csezt részleteket próbálgatva lecserélni. A terapeuta személyét átmeneti azonosulási felületként használva a páciens kitiárlhatta saját egyediségét (nemcsak a kül-

sőségek tekintetében): egy kicsit ugyanolyan – egy kicsit más; hosszabb távon csak önmagára kell hasonlítani.

Férfi páciensekkel ebben a szakaszban erőteljesebbé válik a mindvégig jelen levő, és a terápia egyik hajtóerejének számító erotikus feszültség. Az anyától, a nőtől várt elismerő gesztusok mellett az apával, a férfival való rivalizáció, a félelem az elégtelenségtől, az alulmaradástól szinte egymás tükörképeiként jelennek meg ebben a két, egyidőben keletkezett álomban: *Tűzet kellene raknom, de nincs hozzá elég fám. Nem akar meggyulladni, fújom, legyezem, semmi. Elmegyek, hogy benzint keressek vagy gázolajat, hátha attól lángra lobban. Közben egy középkorú nő egyfolytában engem néz. Zavar, hogy ilyen ügyetlen vagyok. A másikban pedig pilóta vagyok, repülőgépet vezetek. Fel kellene szállnom, de nem megy, alig tudok emelkedni a földtől. Csak szerencsétlenkedem.*

A páciensek gyakran tartanak attól, hogy a negatív érzéseiknek destruktív következményei lesznek, maguk után vonva a terapeuta haragját vagy a terápiás kapcsolat megszakadását. Nehéz megszabadulni attól az illúziótól, hogy a kapcsolatok működőképességének záloga a teljes egyetértés és konfliktusmentesség. *Ki akar dobni a kocsmáros, de én még maradni akarok. Erre leöntöm egy pohár vízzel, mire ő leönt egy pohár sörrel. Én újabb vízzel öntöm le, ő meg újabb sörrel. És így tovább...* A negatív áttételes fázis feladata, hogy e konfliktus valós és áttételes terhét megélve biztosítson lehetőséget az átdolgozásra, és esélyt adjon a korrektív emocionális élmény megtapasztalására.

Termináció

A DREAM-terápia egyik sarokköve és egyben az egyik legnehezebb érzelmi próbatétel a termináció, ahol a páciens úgy kell elengedni, hogy közben a leválás fájdalomának mély átélése és átdolgozása is lehetővé váljon. Ezt nehezítheti a terapeuta-szerepből adódó túlzott féltés és aggódás, ami – az anyai szerepből fakadóan – inkább a női terapeutákra jellemző. A páciens fantáziáiban gyakran megjelenik a betegségvágy, mely meghosszabbíthatná (esetleg végteleníthetné) a kapcsolatot. Előfordulhat átmeneti tüneti rosszabbodás is, ami a korábbi traumák és veszteségek okozta gyötrelmek felelevenedéséből fakad.

A lezáró szakaszban megjelenik a „valami megszűnt és valami újjászületett” kettős érzésnek az ambivalenciája, amiben az elszakadás mellett az újjászületés vágya és félt reménye is benne rejlik. Így a leválásban nemcsak a szorongást jelentő szeparáció jelenik meg, hanem az individualizáció, az életöröm lehetősége is. Ebben az időszakban gyakran tapasztalható, hogy a páciensek érzelmileg elkezdnek kivonódni a kapcsolatból, álmaikban pedig jellemzőek a rendszerezés, elutazás, halál/temető vagy éppen a szülés/újjászületés képei. *Új ruhákat próbálgatok, illegek-billegek a tükör előtt. Maga (terapeuta) messziről figyel, bólint, majd folytatja a beszélgetést egy ismeretlen lánnyal.*

Ferenczi explicit és implicit módon többször megjelenik a tanulmányban. A DREAM-terápiában nemcsak a technikai eszközkészletben, hanem a terapeuta és a páciens kapcsolatának, az áttétel-viszontáttétel kérdésének értelmezésében gyakran az ő gondolataira támaszkodunk. Zárásként álljon itt egy olyan terminációs álom, aminek valószínűleg ő is örült volna: *Búcsúzunk a tengertől, véget ért a nyaralás. Egyszer csak eszembe jut, hogy hiszen egész idő alatt még csak nem is fürödtem benne. Nem értem, hogy nem vettem ezt eddig észre, de aztán rájövök: a tenger bennem van, ezért nem hiányzik. Lemegyek a partjára, a messzeségben óriási hullámokat vet, csobban a víz a hullámtörő sziklákön, tengerjáró hajók úsznak el nagyon közel a parthoz. A víz magas, térdig beleállok, dagály van. Visszkapaszkodom a sziklára, és elmegyek. Tudom (érezem), mi történik a hátam mögött.*

IRODALOM

- ARGELANDER, H. (2006). *Az első pszichoterápiás interjú*. Budapest: Springmed Kiadó Kft.
- ÁRKOVITS A. (szerk.), *Belső planéták. DREAM-terápiás esettanulmányok*. Budapest: Animula Kiadó, 2012.
- ÁRKOVITS A. – OSVÁTH P. (szerk.), *Az álom alagútján. A DREAM-teráia*. Budapest: Pro Die Kiadó, 2008.
- BORGOS A. (2006). „Egy mutatóvány forgatókönyve”. In: Borgos A. – Erős F. – Litván Gy. (szerk.), *Mérei Élet-mű* (11-34). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- BUDA B. (szerk.), *Pszichoterápia*. Budapest: Gondolat, 1981.
- FERENCZI S. (2006). *Technikai írások*. Budapest: Animula Kiadó.
- HAYNAL, A. (1997). Progresszió és regresszió: az álmok útján. *Thalassa*, 8(2–3):168-179.

Fantom a tükörben: A transzgenerációs traumaátadás megjelenése álmokban

Szirtes Lili

*„Lásd, örülnék, ha megvernél még egyszer!
Boldoggá tenne most, mert visszavágnék:
haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel
s mindent elrontasz, te árnyék!”*

(József Attila: Kései sirató)

„Volt egy álmom, hogy anyámmal szeretkezem. De ez anyyiban volt komplex, hogy tőlem volt terhes, még hozzá a kilencedik hónapban, és én jöttem kifele. Az álmom abban állt, hogy én a fűtykösömet toltam befele, de az én fejemmel összeütközött az én fűtyim. Én próbáltam kifele bújni, tehát az egyik énem ugye, a megszülető félben lévő Attila, de közben a másik Attila, ugye ez most egy skizofrén szituáció, az meg éppen kefélté anyukámat a saját fűtyijével. Tuszkoltak vissza engem, a saját fejemet. És ráadásul elélveztem. És akkor a másik Attila, tehát engem egy ilyen iszonyatos spermaözön árasztott el, ami iszonyatosan gusztustalan volt és undorító.” (Attila, 58)

„Azt konkrétan nem tudom, volt valami gonosz izé, azt hiszem, valami farkas, nem tudom. Sötét volt, és a körmendi háznak az egyik szobájában voltunk, azt hiszem, anyummal meg apummal, fölkerültünk a kályhának a tetejére, és ott el is fértünk valahogy, és onnan kellett átugrálni nem tudom hova, és két ilyen nem tudom, valamilyen bot volt a test, és farkas feje volt, szóval ilyen, és azok elől menekültünk.” (Attila lánya, Aliz, 14)

Bevezetés

Tanulmányom a transzgenerációs traumaátadás álmójelenetekben történő kifejeződésével foglalkozik. Holokauszt-túlélők leszármazottait megszólaltató kutatásom¹ keretében mélyinterjújt készítettem az 58 esztendő, rendezőként dolgozó Attilával és 14 éves lányával is. A vizsgálat során arra kerestem a választ, hogy tetten érhető

¹ E tanulmány alapjául a Károli Gáspár Református Egyetem Pszichológiai Intézetében, Prof. Dr. Erdélyi Ildikó témavezetésével készült szakdolgozatom szolgált. Az eredeti kutatás öt családot szólaltat meg, annak második és harmadik generációs leszármazottait, ezek közül Attila és Aliz története került bele a jelen írásba. Lásd: Szirtes L. (2010). *Traumaátadás holokauszt túlélők családjában*. Szakdolgozat. Budapest: KRE-BTK Pszichológiai Intézet.

e a megkérdozettek álmaiban a holokauszt során átélt és nemzedékekre áthagyományozott trauma.

Tanulmányomban azt szeretném bemutatni, hogy a generációk által egymásnak tudattalanul átadott sérelem-háló felfejthetővé válik, ha a családtagok álmaira irányítjuk figyelmünket, ily módon szólítva meg a családi tudattalan rétegeit. Az összehasonlító elemzés során látni fogjuk, hogy az örökségül hagyott transzgenerációs fantom mindkét álmodó anyagában megmutatkozik.

A fent idézett álmjelenetek tanulmányozása abból a tézisből táplálkozik, amely szerint az álmok az álmodó életének fő konfliktusaira világítanak rá (Stekel, 1935). Erdélyi Ildikó (2010) meglátása szerint a pszichoterápiás első álmok önbemutatóként funkcionálnak leplezetlenül nyújtva tükrét a kliens probléma-konstellációjának. Úgy gondolom, a fent említett kutatásban e dinamikai mozzanat mutatkozik meg: foucault-i parafrázissal élve a „szív lemeztelenedésének” lehetünk tanúi (Heller, 2011). A közölt álomelemzés folyamata a freudi szabad asszociáció logikáját követi számolva azzal, hogy a tudatelőttesben uralkodó cenzor maszkolja a képzettársításokat (Stekel, 1935), illetve hogy rendkívül szerteágazó utakat kínál. Bókay Antal (2008) szavait idézve a művelet „sokkal inkább szétszórja a lehetséges jelentéshálót, nem pedig koncentrálna” (117.). Megelégedve az álom árnyképeinek letapogatásával, továbbá a lacani *reális* maradéktalan feltérképezésének lehetetlenségével (Farkas, 1994), egyúttal kísérletet teszek az „álom köldökének” (Freud, 1900; Bókay, 2008; Erdélyi, 2010) megközelítésére, melyen keresztül az álom az ismeretlennel érintkezik.

A családi legendárium

Attila édesanyja a család egyetlen túlélője, őt, illetve szüleit, testvéreit és unokatestvéreit Magyarország egy vidéki területéről deportálták Auschwitzba. Végelgyengülésben szenvedő férjét a munkaszolgálat idején az ottani örök gyilkolták meg. Az asszonynak egy ízben sikerült meglátogatnia a férfit, ekkor magával vitte kisgyermeküket, akit a fővárosban egy menedékház dolgozóinak gondjaira bízott, de amikor visszatért, már senkit sem talált ott. A gyermeket hasztalan kereste élete folyamán, sohasem bocsátotta meg magának, hogy elhagyta.

Attila édesapja szintén munkaszolgálatról hazajöve találkozott a nővel, akivel hamarosan összeházasodtak. A férfi családja a pesti gettóban vészelt át az üldöztetéseket. Első közös gyermekük öt napos korában vesztette életét, ezt követően született meg Attila nővére, majd Attila. Hamarosan az édesapát koncepció perbe fogták, bebörtönözték, majd három évet töltött fogságban. Az asszony ez idő alatt – Attila elmondása szerint – számos szexuális légyottba belesodródott, a családi legendáriumba ez az időszak az apa kimenekítése végett folytatott „prostituált-létként” ágyazódott be. Mikor évek múltán az apa hazatért, az asszonynak házasságon kívül született harmadik gyermekével találta szemben magát. Az anya elmeállapota egyre

ziláltabbá vált az évek folyamán, pszichopátiát diagnosztizáltak nála, kezelőorvosa tanácsát követve a férfi úgy határozott, hogy elválnak a nőtől. Attilát és nővérét az apa nevelte tovább. Az asszony megszakításokkal 16 évet töltött börtönben garázda-tevékenység miatt, így féltestvérüket is magukhoz vette apjuk. Attila elmondása szerint a kötelező köszöntéseken túl semmilyen testi emléket nem őriz édesanyjával kapcsolatban. Viszonyukról, a köztük lévő érzelmi hullámokról szélsőséges tapasztalatokat szerzett, erről vallanak képzettársításai.

Aliz Attila harmadik házasságából született. Ő az egyedüli életben maradt lánygyermek a férfinék. Attila első házasságában fogant gyermeke magzatként a terhesség utolsó hónapjában egy fertőzés következtében halt meg, második gyermekük a születését követő néhány héten belül hunyt el. Attila az interjúban úgy fogalmazott, hogy ezek a képek, lányai halálának pillanatai beleégtek az emlékezetébe. Aliz hat esztendő volt, mikor szülei elváltak. A lány élettörténeti narratívájában az első másfél év meghitt viszonyát dulkodás, főként az édesapa – azóta nem jellemző – súlyos alkoholfüggősége, illetve agresszív viselkedése árnyékolta be. Aliz elbeszélés módjára fragmentáltság jellemző, a felmenők sorsa előtte számos feltöltetlen hézaggal, befejezetlen történettel tarkított.

Nemzedékek kísértetei

Attila idézett álma egymásba ágyazódó léttapasztalatokról üzen, egyfelől megidéződnek kisgyermekkorú – preverbális és ödipális színezetű – komplexusok, másfelől elvitathatatlan jelentőséggel követel hangot magának a transzgenerációs fantom (Ábrahám, 1975; Erdélyi, 2007), amelyen keresztül a holokauszt-szindróma második generációs tünetegyüttese tükröződik (Erős, 2005; Tóth, 2000). Jelen elemzésben ez utóbbiból indulok ki.

A holokauszt túlélői a borzalmakat követően státusz nélküli, identitás-vesztett állapotba kerültek. Mély gyászba sülyedtek, bőrük alá égett a túlélés szégyene. A borzalmak emléke a kibeszélhetetlenség és a megfogalmazhatatlanság elsődleges elfojtása alá került, majd a társadalmi diskurzus cenzúrája folytán a hosszan tartó elhallgatás következett. Attila édesanyja a kommunizmus ideológiai hátterébe olvadva tabusította zsidóságát fia számára. Így töredezett narratívumot adott át, amelynek mélyén a mögöttes enkapszulált titok (Erős, Ehmann, 1996), a kirekesztettség- és veszteségélmény volt. Kísérteties ismétlődést figyelhetünk meg az élettörténet szintjén a háborút követően mintegy a traumatikus élmények egymásra rétegződéseként, hisz az anya Attila apjától született első fiúgyermeké korán elhalálozott, illetve a férj bebörtönzésével az asszony újfent egyedül maradt. A tudattalan fantáziák a kimondhatatlan ellenében működő gesztusrendszer által közvetítve „időalagútban” adódtak át (Kestenber, 1989). Attila az édesanyja két elvesztett kislány „helyébe lépve” emlékmécsesként (Wardi, 1992), másként kifejezve az

„Angyalka”-elhunytak árnyékában fogant (Erdélyi, 2010). E két fogalom erős hasonlóságot mutat, az előbbi metafora a zsidó családokban az elpusztított rokonok helyébe lépő gyermekekre utal, az utóbbi pedig a gyakran *névtelen*, saját történetet nélkülöző idealizált elhunyt testvérré.

A túlélők második nemzedékére jellemző, hogy tudattalanul azonosulnak az elpusztított családtagokkal, s így felelnek meg annak a rejtett parancsnak, hogy rekonstruálják a szülő-gyermek diádban a Soá emlékét, valamint a túlélés közösségét (Tóth, 2000). Attila az anyai tekintet tükrében elutasítással találkozott, hisz az eltagadott múlt, a szégyen és a büntudat folytán az asszony képtelen volt a megtartó, bizalmas kötődésre és az intimitás megélésére. A korábban két fiúgyermekét elvesztő édesanyja – a kísérteties ismétlődés félelmének terhe alatt – Attilához való bensőséges közeledését fájdalmas emlékek és azok kivetítése akadályozhatták meg. A törekeny pszichés apparátus védelme érdekében a személyiség fenntartotta a disszociatív állapotot, amellyel azonban a kisgyermek felé is e rendezetlenséget, a hasadás élményét közvetítette. Attila létének biztosítékaként egyszersmind megteremtette a jó anya reprezentánsát, másfelől introicálta a rosszat, amellyel legitimmé tette önmegvetését (Dupont, 1998; Kristeva, 1990). A gyermek, aki bizonytalanná vált saját szerethetőségét illetően, erre való reakcióként nárcisztikus védőkörlátót épített ki. E határhelyzeti dinamika által, ahogy az anyai objekt, úgy a külső világ tárgyai is szélsőséges – bekebelezendő idealizált és integritást fenyegető – jelölökkel rendelkeztek. Ez természetesen éreztette hatását a további élet folyamán, hisz a férfi kötődéseiben zavart, intim, tartós párkapcsolatra aligha vált képessé, három feleségétől vált el, folyamatosan úton van (az otthon nála talajvesztett entitás, az interjú időpontjában is ideiglenes művészszálláson lakott), továbbá saját gyermekével rapszodikus kapcsolatot tart fent.

Judith Kestenberget (1989) klinikai tapasztalatai alapján „latencia-időszakról” beszél. Eszerint a túlélők a veszteségélmények fájdalmát hosszú évekig, évtizedekig kimondatlan őrizhetik. A krónikus gyász üvegkalitkája gyakran nem gyermekeik, hanem unokáik kérdő tekintete által reped meg. Így lehetséges, hogy a túlélők harmadik nemzedéke értesül első ízben az addig elhallgatott narratíváról, és e kommunikáció által teremt csatornát a felmenők között. Aliz számára azonban néhány élettörténeti momentumon kívül a múlt kirakósa meglehetősen hézagos. Késői unokaként nem került közelebbi, bizalmas viszonyba nagyanyjával. Emlékeiben a nagymama egy kórházi ágyhoz kötött, *idegen* idős asszonyként él.

Az asszony a kisgyermek Aliz számára akkor félelmetesnek és távolinak tűnt. A nagymama a családi reprezentációk által a csaló, hazug, instabil személy képét rajzolta meg Aliz gyermeki képzeletében. A lány édesanyja szavait idézte, miszerint a nagymama viselkedése az „Auschwitz-szindróma” következménye, egységes képet alkotni erről azonban szintén nem tudott. Érdekes megjegyezni, hogy „Auschwitz” helyes kiejtése többszöri nekifutásra sem sikerült neki, mintha az elvétésen keresztül a kimondhatatlanságában öröklődő fantom öltött volna testet. Ábrahám Miklós

(1975) koncepciója szerint a szubjektumon belül létezhet egy több generációt, azok sérelmeit, veszteségélményeit magába sűrítő kollektív pszichológiai entitás. Török Máriával (1998) alkotott elméletük értelmében egy szégyenteljes, titkos sírbolt teremődik a leszármazott énjén belül, e titok zilálja szét a nyelvi reprezentációt, épp az által, hogy azt a kifejezhetetlen gyász táplálja. Aliz a felmenők ismétlődő traumatizációjának hordozója. Ahogy édesapja a holokausztot túlélő nagymama egyetlen életben maradt fia, Aliz a tudattalan mintába ágyazódva Attila első életben maradt lánya a két azonos nemű, magzati-, illetve csecsemőkorban elhunyt gyermeket követően. A megközelíthetetlen „Angyalkák”, valamint az elpusztított rokonság kísértetei Aliz léttapasztatát is meghatározzák. Mivel a lány múltbéli referenciapontok nélkül próbálja identitásának alapköveit lerakni, létevel megteremti a nemzedéki hiány folytonosságát. Egyre égetőbb a fantom jelenléte, mely újratemti az elemésztő szégyent és büntudatot, és az ellenük védő disszociációt. Aliz a realitás talaján bizonytalanul közlekedik, fogódzkodója paradox módon élénk képzeletvilága, amelyet fantázialényekkel népesített be. Időtlen, kortalan és nemtelen lények ezek, éreznek és érzelmeket váltanak ki. E különleges alakok akkor jelennek meg, ha a lány konfliktusos, esetleg megoldhatatlan helyzetbe kerül, mondhatnánk, mikor a fantomok jelenlétét konok módon kontúrozott fantázialényekkel lehet csak ellensúlyozni vagy eltagadni.

A trauma álomnyelve

Attila álmának elemzése

A trauma „időalagútján” átszármaztatott nárcisztikus sérülés, a bekebelezett fantom, amely mint a freudi *Unheimlich*, a kísérteties (Freud, 1919), egyszerre otthonos és idegen, a tudattalan álomtevékenységében pőrén mutatja meg magát. A falakkal körülbástyázott traumatikus élmény átdolgozása az „onirikus valóságban” (Erdélyi, 2010) válik lehetővé a világban-való-lét, a *Dasein* (Heller, 2011) megtapasztalása által, mivel az alvás óre kiemelve az álmodó szubjektumot elszigeteltségéből (Erikson, 1954 – idézi Bókay, 2008) az öngyógyítás lehetőségét teremti meg (Virág, 1987). Az álmodás által egy ingerektől mentes, mély, sejtelmes világba szállunk alá, amelyben Freud érzékletesen az anyaméhbe való visszatérés vágyát vélte felfedezni. Grünberger Béla (1986) tanulmánya szerint a nárcisztikus illúzió az intrauterin egységélmény ős-kollektív tudattalanban őrzött boldogság-émlékéből ered.

Attila álmában a prenatális időszak „korlátlan egoizmusáról” (Heller, 2011) esszenciális képet kapunk. A manifeszt tartalom kettős összeolvadás-élménye szerint az édesanya a magzat Attilával való vajúdását s a gyermek megszületését a felnőtt Attilával folytatott szexuális aktus akadályozza.

Az erősen szexualizált szcena első sugallata, melyhez asszociatívan Attila is eljuttott, az ödipális időszak anyai szeretet-tárgyra irányuló (birtoklási) vágya az apa elle-

nében (de ugyanakkor azonosulva is vele), mely libidinális energia csatornát talál, és az álom felnőtt Attilája eléri az orgazmus, a teljes inkorporáció katarzist.

A személyes narratívum szintjén az ödipális háromszög-helyzet „végére” a szülők válásával került pont. Attila a szabad képzettársítások során idézett egy mindmáig fájdalmas és megbocsátást nem érdemlő jelenetet az anya távozásáról. Az asszony a valaha Attilának kötött hatalmas, színes sálát fia engedélye nélkül magával vitte – ahogy a férfi fogalmazott, ellopta tőle. Az édesapa hiába próbálta visszatartani gyermekét, Attila azonban végignézte, bár a tudattalan dinamika szintjén érzékletesebb, ha azt mondjuk, megleste az anya lopását. E sál Attila személyes mítoszteremtésének grandiózus metaforája: az én kiterjesztéseként, *fallósként* funkcionál, a veszteségélmény előhívja a kasztrációtól való félelmet. A szülők összjátékában, hisz e történetnek „cinkosként” az apa éppúgy részese, mint az elkövető anya, felsejlik az ősjelenet képe, ennek nyomán pedig a kisgyermek Attila fantáziája a kint és bent kettősségéről, amely egyszersmind visszaterel bennünket az álomjelenet kettősségéhez is.

A családi legendáriumban a sexualitás hangsúlyos szerephez jut, a kisgyermek Attila már igen korán bevonódik édesanyja nemi életébe. A kisfiú szembesül a diffúzan kavargó, félig leplezett titokkal, hogy az anya az apa távollétében más férfikkal folytat együttléteket; ennek örök lenyomatát hűgának megfogánása képviseli. A csalás szégyenét, amellyel a kisfiú tudattalanul azonosul (és amivel kapcsolatban az anyáról Attila az interjú során több ízben devalválóan nyilatkozik), az anya az édesapa szexuális kulturálatlanságáról szóló diskurzussal enyhíti. Ezzel az „Apa neve” leértékelt pozícióba kerül, a férfiatlanság szimbólumává válik. A nemiség e (meta)nyelvi konnotációi által megidéződik a nyelvezavar állapota, melynek során a gyermek gyengéd szeretetvágyára érzéketlen felnőtt tudattalan szexuális kommunikációjával elárasztja őt (Ferenczi, 1997), ami a kicsi számára óhatatlanul traumaként hat, amelyre hasítással reagál, ez által személyisége fragmentált, képlékeny lesz (Dupont, 1998). Introiciálja a felnőtt büntudatát, szégyenérzetét és vágyait, továbbá azonosul a szülői agresszorral. A „hasadt gyermek” Ferenczi Sándor kifejezésével élve meglepően magas intelligenciával reagálhat a traumára („traumatikus progresszió”), s mintegy szülei gondozójává válhat (Dupont, 1998). A „tudós csecsemő” a sérelmekből eredő hiátusokat az elhagyatottság érzésének távolításaként gondolatokkal tölti meg (Kelley-Lainé, 1999).

Az édesapa döntéshozatala a válást illetően újjáteremtette az anyai üzenet által devalválódó apai törvényt visszafordítva a leértékelés fókuszát az asszonyra – ez utóbbi abban az álom kapcsán közölt ellentétbe fordító háritásban is érezteti a hatását, amelyben Attila nem tudja mire vélni a szeretkezés-szcénát az anyával, hisz sohasem kívánta őt meg, és őt – mármint az anyát – semmiképp sem akarta volna reprodukálni, ezzel a kijelentésével azonban saját létének jogát tagadja meg. Az álomban a megszületés, az anyától való elválás elsődleges akadálya a saját ejakuláció, amely a magzati pozícióban lévő álmodó szubjektumban iszonyatos undort kelt. Érdemes reflektálnunk a preödipális időszakra is, különösképp a lacani tükör-stádium,

valamint az azt megelőző és abba ágyazódó abjekciós tendenciák idejére (Kristeva, 1990). Ezen életszakaszban még nem valósult meg az én és a nem-én elkülönülése: a „magam” leválasztása a másikról. Mindez a tudattalan fantáziák által, az elsődleges objekt tükreben, az én-kontúrok kezdetleges megrajzolásával valósulhat meg. Amíg azonban a külvilág tárgyaival, jelen esetben az édesanyával, a kapcsolat ambivalens, az iránta érzett megvetés az elkülönülési fantáziák instabilitásából adódóan egyúttal önmegvetés is. Az undorézés, amely Attilát megszületése közben felnőtt énje felől elárasztja, egyszerre jelzi saját maga „bemocskolását”, az anya megbüntetését, másrészt önmaga száműzetését az említett „határhelyzeti létbe”.

A kisgyermek alaptapasztalata a „darabjaira széthullott test képe” („image du corps morcelé”, Lacan, 1993), amely létélményből a tükörkép illuzórikus valósága által megtapasztalt egység-tudat vezeti rá az identitásalakulás útjára. A Másikkal, az anyával való viszonyban formálódnak a „tudattalan testkép” (Dolto, 1984) fantázmái, ebben a kapcsolati tükörben talál rá a gyermek saját zsigeri működése és a fantáziatévékenysége közötti csatornára (Erdélyi, 2010). A Másik képe e tudattalan formálódásban a bensővé tett hasonmás (Dolto, 1982; Erdélyi, 2010). A megkettőzött valóság által elkezdődik az én mentális állandóságának szimbolizációja, továbbá a szubjektum és a külső környezet közötti viszonyoknak, az elidegenedésnek a kialakulása (Lacan, 1993).

Attila esetében a (kapcsolati) tükörből az anyai tekintet által közvetítve egy homályos családi múlt szereplői nézhetnek vissza rá. A hasonmás így meglehetősen széttartó jellegűvé válik, az *én* ebben a törekeny állapotban pedig óhatatlanul visszazuhanhat a fragmentáltság állapotába. A látszat-valóság fantomalakjai elsődlegesen konstituálják Attila identitását. Milyen üzenetet közvetítenek ezek a kísértet-árnyak? Az idézett álom kapcsán Attila – mintegy acting outként – első ízben olyan álomképekről, fantáziákról kezdett mesélni, amelyek mindegyikében bosszút áll az édesanyán, hagyja őt meghalni, vagy saját kezével vet véget az életének. A destruktív vágyat visszatérően azzal magyarázta, hogy az édesanya büntetést érdemel azért, amit másokkal tett. Kik ezek a *mások*? Felvethető, hogy ezen a ponton lepleződik le a maga „realitásában” a származási fantom az elvétel „titok-ablakán” keresztül (Erdélyi, 2007). Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ez az elszólás az emésztő sérelmekből következő bosszúvágyról árulkodik, amelyet a cenzúra a többes szám használatába fordít, így távolítva a privát teret fenyegető, elgyengítő emléket; egyes kifejezések épp a személyesről rántják le a leplet („büntetést érdemel azért, amit *velem* tett”).

Attila szarkazmussal átítatott hangon beszélt arról, hogy édesanyja „*elfogyasztott*” néhány férjet. Az anyai életutat láthatatlan férfiak övezik, ráadásul négy generáció pusztult el a holokauszt során, az Auschwitzban megölt nagyapa és édesapa, a munkaszolgálat idején elhunyt első férj, illetve a soha meg nem talált közös kisfiuk. Erre az enkapszulált emlékre a trauma ismétléseként rakódott rá az anya második gyermekének korai halála, valamint a szeretett férfiaké, akik közül többen öngyilkosságot követtek el. Lehetséges, hogy a tudattalan anyai üzenet valóban a felnövekvés gátja,

miszerint az asszonyhoz való kötődés, illetve az anyai szeretet nem mással, mint a halállal, önmaga elvesztésével fenyeget?

Aliz álmának elemzése

Aliz legjelentősebb álmaként említette kisgyermekkori – 3 és 6 éves kora között jelentkező – visszatérő rémálmát, amelyben egy farkas elől menekül apjával és anyjával. Végül egy, a valóságban is létező, kisgyermekkora életterét idéző vidéki házban a cserépkályha tetején lennek mind menedékre. A beszélgetés folyamán a farkas megkettőződött, a továbbiakban Aliz már két üldözőről beszélt.

Az álomjelenethez fűzött asszociációk szegényesek, a manifeszt tartalom szintjén Aliz erős szimbólumai megannyi ajtót résnyre nyitnak, ám a képzettársítások elakadnak, a lány elbizonytalanodik, tanácstalan lesz, a látens tartalom a kifejezhetetlenség köpenyébe burkolózik. A reprezentálhatatlanság és hozzáférhetetlenség e tapasztalata felidézi a nemzedéki hiányt őrző tudattalan sírboltot, amelyből elveszett lelkek kiáltásai visszhangzanak. Mivel Aliz a családi múltat alig, vagy csak igen töredezetten ismeri, nem rendelkezik referenciaponttal saját származását illetően sem. Fantomok veszik körül, a nagymama elpusztított rokonai, elveszett elsőszülött gyermeke, majd csecsemőként meghalt második fia, valamint apjának a családi sorsot ismétlő elhunyt lánygyermekai. Megöröklí ez által az „Angyalkák” szellemeit, melyek egyszerre idegenek, távoliak, illetve hozzá tartozóak. A nagymama bűntudata és szégyenérzete ilyenformán az ő lelkében is „kísértetiesen” (Freud, 1919) jelen vannak. Aliz is éppúgy egyedül érzi magát saját családi múltjában és jelenében, ahogy az egyedüli túlélő nagymama, illetve az elhagyott édesapa.

A létélmények közti határvonalat az álomban ábrázolt szintkülönbség is jelzi: a kályha tetejére helyezett ideálképet a mélyben acsarkodó farkasok veszélyeztetik. A fenyegető állatok az alvilági, tudattalan szférából fantomokként kísértenek. A szimbólum nyelvi megkettőzése árulkodhat egyrészt a fantom-jelenség nemzedéki ismétlődéséről, másrészt arról a szintén generációk között átörökölt elhárítási módról is, amely révén a félelemkeltő, fenyegető tárgyra hasítással reagálnak a szereplők.

A farkasok teste botokból áll, a fadarabok Aliz gondolataiban a kályha hőjét biztosítják: mintha a fantomalakok egyszersmind táplálnák a szellemvilág idealizált egységélményét, áttételesen a nagymama vágyát az elveszett Angyalka, az első férj és családja újratereztésére. A személyes élettörténet szintjén az álomjelenet Aliz olyan életrészeként kísértette a lányt, amikor a családi légkört szétzilálta Attila fokozódó alkoholizmusa, és az ebből fakadó dühkitörések, verekedések. Ebben az értelmezésben a farkas szimbóluma szintén kettős: megtestesíti a veszedelmes vadat és Aliz kifejezésével élve a „cuki, szőrös, szürke” állatot. A nyelv cenzúrája maszkírozza az apai agressziót, illetve az azonosulástól való félelmet.

Attila álmában is tetten érhető a kommunikáció kettőssége, a korai sérülés traumája a nyelvhasználat szintjén is megjelenik. A manifeszt álomtartalom szövegében

a kifejezések között látszólagos diszkrepanciát fedezhetünk föl, mikor Attila azt mondja, „*kefélte anyukámat a saját fütyijével*”. A szexuális együttlétre használt agresszív kicsengésű szó, amelyhez Attila később a megerőszkolás aktusát társítja, éles ellentétben áll a nemiszerv infantilis nyelvi megfelelőjével. E kettőség a trauma hatására bekövetkező hasadás-élményre utal, az áldozati és agresszori szereppel történő egyidejű azonosulásról árulkodik.

Arra a kérdésemre, hogy aktuálisan mi követeli a figyelmét az álomból, Aliz a következő választ adta: „*Semmi. Valamiért gondolom, valami történt, amit nem tudtam rendesen földolgozni, és rossz volt nekem.*” Ahogy korábban Attila álmának elemzésekor láthattuk, egy három-hat esztendő kisgyermek esetében a földolgozatlan trauma gyakran a szülők intimitásához kapcsolódik, mivel az ősjelenetre utal. Ugyanakkor az egymásra rétegződő nemzedéki sérelmek – az elveszejtés, az elhagyatás, a büntudat, a szeparációs félelmek, a narcisztikus törés, a szégyenérzet – mind-mind megmutatkoznak Aliznak ebben a mondatában. A kályha-szimbólum, a fantom-farkasok, amik csontozata a lángnyelvek martalékává lesz, felidézi az elgázósított rokonok elégetését az auschwitz krematóriumokban. A megragadhatatlan, időtlen hiány tükröződik Aliz megfogalmazásában, ami egyszerre sajátja, énjének része, de tőle idegenül létező is.

A közhelyesnek tetsző freudi gondolat értelmében Aliz álmának időbeli kontextusa arra az életszakaszra tehető, mikor a kislány édesapja (és a vágyott entitás) kegyeiért rivalizál édesanyjával, és meghódítani igyekszik apját. A manifeszt tartalomban megjelenő központi elem, a kályha, női (anyai) szimbólum is egyben, és ezt csak megerősíti a felidézett idillikus gyermekkori emlék, amikor a kályha közelében ült egy – a szexualitás és termékenység asszociációit keltő – kagyló alakú fotelben, miközben apja mesét mondott neki. A kályhával kapcsolatban hirtelen egy másik emlékfoszlányt is megemlített az álmodó lány, miszerint egyszer rácsukta ujjára a kályha ajtaját, és megégette magát. A két jelenet szoros kapcsolatban áll egymással, s azt sugallhatják, hogy veszélyes szeretni az apát, hogy annak még rossz következményei lehetnek. Az infantilis fantázia erős összefüggést mutat az Attila álmában tükröződő anyai üzenettel, miszerint a szeretett személyek óhatatlanul tünékenyek, elvesznek, halál vár rájuk.

Összefoglalás

Jelen elemzésben arra tettem kísérletet, hogy az álmodók asszociációi mentén haladva feltérképezzem a generációk között átörökített trauma módusát. A holokausztot túlélő nagymama traumatizáltsága, családjának kiirtása, első fiúgyermekének elvesztése tartós zavart, disszociatív állapotot idézett elő, amely összezavarta későbbi kötődéseit. A rokoni háló egyedüli túlélőjeként megteremtődő büntudat, valamint a saját gyermek elhagyásának fájdalma, illetve szégyene a későbbi élet folyamán a traumatikus élmények újrajátszásának kísérteties tendenciáit hozta létre, ezek végzetesen

beágyazódtak a pszichés működésbe. Az időtlen hiány, amely szavakon túlmutató, kifejezhetetlen fájdalmat indukált, előhívta a fantomokkal benépesített nemzedéki sírboltot, amely a tudattalan dinamika szintjén a leszármazottak én-struktúrájában telepedett meg. Az egymásra rétegződő terhek súlya alatt az édesanya tekintetében a szerethetőség kételye tükröződött, amely létélmény ellen a „hasadt gyermek”, Attila, agresszióval, illetve összeolvadás-fantáziájával, Aliz pedig a realitástól elrugaszkodva a képzelet világának megszállásával védekezett. A nárcisztikus sérelem egyszersmind összeolvadt az ödipális korszakban elszenvedett töréssel mindkét leszármazott esetében. Az elbeszélte álmok a konfliktus-konstellációk gyökereire tapintanak rá, hisz egyszerre sejkik fel bennük a holokauszttal általi veszteségek keltette fantomizáció jelensége, az elhunytak árnyékában való lét, illetve az abból származó kommunikációs zavar és érzelmi megközelíthetlenség. Attila álmában az édesanya meg-erőszakolásával áthágja az incesztus tabuját, ezzel azonban megteremti annak lehetőségét, hogy az elhalt rokonokat új nemzedék tagjaival pótolja. E gesztussal végzetesen önmagába helyezi az emlékmécses szerepét, s ezzel megírja a megszülető generációk sorskönyvének kezdő sorát is.

A megkettőzés tendenciája mindkét leszármazott álommunkájára jellemző. Aliz a kályha tetején kuporogva, mint az elhalt család szellemképződménye, két tűz közé kerül, egyszerre fenyegetik a krematóriumot idéző lángnyelvek, illetve a mélyben lévő farkas-üldözők. Az álommotívumok jelentéshálója Aliz álmában magába foglalja a szülők iránti ambivalens érzéseket is. A kályha hője az otthon melegét megteremtő anyai entitást idézi, Attila álmában a méhen belüli lét jelenik meg, a farkas az incesztusra csábító, agresszív fölényben sütkérező apát emeli be a képzettársítások sorába. A szexualizált álomtartalmak is kettős élményt keltenek, mivel felidéznek Attila anyjának párválasztásait. A családi legendáriumban őrzött történet szerint az asszony a szocializmus idején több befolyásos férfival folytatott nemi kapcsolatot a fogságban lévő férj kiszabadításáért. Attila fantáziájában a töredékes Auschwitz-narratívát szintén a túlélés zálogául szolgáló prostituált-szcénával tölti fel. Lehetséges, hogy Aliz, a halott nagymama szégyenteljes titkára tapintva a nemzedéki női sorsot is felidézi és átdolgozza.

Attila az interjú készítésének idején egy 1946-os fényképet talált édesanyjáról, amelyen az asszony „kísértetiesen hasonlított” a 2010-ben 58 esztendőes férfinak, a fiára. E hasonmás-jelleg megidézi a tükör-stádium időszakát, mintha Attila tudattalanul újra akarná játszani azt. Hivatásának megválasztásában tetten érhető a trauma rekonstruálásának vágya és a szublimációs átdolgozás igénye. Mintha a „tudós csecsemő” a művészi kifejezés eszköztárával hívná életre az *abjekciót* páratlan kreativitással. Vikár György (1996) szerint a művész-én áttételeken keresztül az elvesztett objekt újáteremtésének lehetőségét kutatja. Aliz, édesapjához hasonlóan sokszínű művészi tehetséggel felvértezve próbál fogódzókat és csatornákat találni a fantomokhoz.

A képek egyszersmind testet, hangot és nyelvet kölcsönöznek az elhunytak kísérteteinek, és így lehetővé válhat *eltemetésük* is.

IRODALOM

- ÁBRAHÁM M. (1975). Feljegyzések a fantomról – Freud metapszichológiájának kiegészítése. In: Ritter A. – Erős F. (szerk.), *A megtalált nyelv: Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból* (66-70). Budapest: Új Mandátum, 2001.
- ÁBRAHÁM M. – TÖRÖK M. (1998). Rejtett gyász és titkos szerelem. *Thalassa*, 9(2-3):123-156.
- BÓKAY A. (2008). Az álom – A szubjektum teremtése és megismerése. *Műhely*, 31(6):114-123.
- DOLTO, F. (1982). *Séminaire de psychanalyse d'enfant*. Paris: Seuil.
- DOLTO, F. (1984). *L'image inconsciente du corps*. Paris: Seuil.
- DUPONT, J. (1998). A trauma fogalma Ferenczinél és hatása az újabb pszichoanalitikus kutatásokra. In: Erős F. – Ritter A. (szerk.), *A megtalált nyelv: Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból* (15-22). Budapest: Új Mandátum, 2001.
- ERDÉLYI I. – DOBOSSY A. – FLASKAY A. (2005). *A szégyen örökösei*. Előadás. Kút Alapítvány Konferencia. Budapest.
- ERDÉLYI I. (2007). Család – származás – trauma örökségek. In: Zseni A. (szerk.), *A pszichodráma és korunk tükröződései* (215-234). Budapest: Medicina.
- ERDÉLYI I. (2010). *Mágikus és bétköznapi valóság*. Budapest: Oriold és társai.
- ERIKSON, E.H. (1954). The Dreams Specimen of Psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 2:5-56.
- ERŐS F. – EHMANN B. (1996). Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben: Gondolatok egy második generációs interjú kapcsán. In: Bögre Zs. (szerk.), *Élettörténet a társadalomtudományokban: Szöveggyűjtemény* (25-47). Budapest-Piliscsaba: Pázmány Társadalomtudomány 6., 2007.
- ERŐS F. (2005). A holokauszt hosszú távú pszichológiai következményei és perspektívák. In: Molnár J. (szerk.), *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában* (531-543). Budapest: Balassi Kiadó.
- FARKAS Zs. (1994). A lacani szubjektumról. *Pompeji*, V:139-166.
- FERENCZI S. (1997). Nyelvezavar a felnőttek és a gyermekek között. In: uő, *Technikai írások* (102-112). Budapest: Animula Kiadó.
- FREUD, S. (1900). *Álomfejtés*. Budapest: Helikon, 1997.
- FREUD, S. (1919). A kísérteties. In: Bókay A. – Erős F. (szerk.), *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (65-82). Budapest: Filum Kiadó, 1998.
- GRÜNBERGER B. (1986). A nárcizmus elmélete. In: Erős F. – Ritter A. (szerk.), *A megtalált nyelv: Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból* (215-225). Budapest: Új Mandátum, 2001.
- HELLER Á. (2011). *Az álom filozófiája*. Budapest: Múlt és jövő.
- JÓZSEF A. (1935). Kései sirató. In: *József Attila összes versei és műfordításai* (568-569). Budapest: Magyar Helikon, 1963.
- KELLEY-LAINÉ, K. (1999). Szexuális kíváncsiság, trauma és nyelvezavar. In: Erős F. – Ritter A. (szerk.), *A megtalált nyelv: Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból* (45-55). Budapest: Új Mandátum, 2001.
- KESTENBERG, J.S. (1995). A túlélők gyermekei és a gyermek-túlélők. *Thalassa*, 5(1-2):81-100.
- KRISTEVA, J. (1990). *Pouvoirs de l'horreur. Essai sur l'abjection*. Paris: Édition de Seuil.

- LACAN, J. (1993). *A tükörstádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra*. Ford. Erdély I. – Füzesséry É., *Thalassa*, 4(2):5-11.
- STEKEL, W. (1935). Az álomfejtés fejlődése és technikája. *Műhely*, 2008, 31(6):88-93.
- SZIRTES L. (2010). *Traumaátadás holokauszt túlélők családjaiban*. Szakdolgozat. Budapest: KRE-BTK Pszichológiai Intézet.
- TÓTH E. (2000). Trauma és identitás a holokauszt túlélők gyermekeinek körében. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 2(3-4):20-23.
- VIKÁR GY. (1996). *Válság, túlélés, kreativitás*. Budapest: Balassi Kiadó.
- VIRÁG T. (1987). Mérei Ferenc lélektani naplójának elemzése: A gondolkodási folyamatok és a manifeszt álomszöveg értelmezése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1987-88, 1:56-82.
- WARDI, D. (1992). *Emlékmécsesek: A holokauszt gyermekei*. Budapest: Ex Libris, 1995.

E számunk szerzői

- ERDÉLYI ILDIKÓ, kiképző pszichoanalitikus, professor emeritus, KRE Pszichológiai Intézet. E-mail: dr.erdelyi.ildiko@gmail.com
- PAPP-ZIPERNOVSZKY ORSOLYA, pszichológus és magyar nyelv és irodalom szakos bölcsész, SZTE, Pszichológiai Intézet, Személyiség-, klinikai- és egészségpszichológia Tanszék. E-mail: papporso@gmail.com
- DON KUIKEN, pszichológus, egyetemi tanár, Department of Psychology, University of Alberta, Canada. E-mail: dkuiken@ualberta.ca
- JEAN-MICHEL QUINODOZ, pszichiáter-pszichoterapeuta szakorvos, pszichoanalitikus, Genf. E-mail: quinodoz.jm@gmail.com
- BÓKAY ANTAL, egyetemi tanár, PTE Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék. E-mail: antal.bokay@gmail.com
- BÁLINT KATALIN, pszichológus, filmelmélet és filmtörténet szakos bölcsész, Utrechti Egyetem, Média és Kultúra tanszék. E-mail: k.e.balint@uu.nl
- FECSKÓ EDINA ENIKŐ, pszichológus és filmelmélet és filmtörténet szakos bölcsész, AVKF Neveléstudományi és Pszichológiai Tanszék. E-mail: edina.fecsko@gmail.com
- ÁRKOVITS AMARYL, pszichiáter, DREAM kiképző terapeuta. E-mail: amaryleszter@gmail.com
- SZIRTES LILLI, pszichológus. KRE, Pszichológiai Intézet. E-mail: szirteslili@gmail.com

English Summaries

The present issue is devoted to problems of dream-analysis in theory and practice. The issue was compiled and edited by ILDIKÓ ERDÉLYI and ORSOLYA PAPP-ZIPER-NOVSZKY.

In the **MAJOR ARTICLES** section we publish the following contributions:

DON KUIKEN, An enriched conception of dream metaphor

Examination of the analogy between dreams and literature within a neoformalist perspective indicates that current accounts diminish the importance of the other major literary tropes, such as metonymy and irony, and fail to appreciate the importance of interactive theories of metaphor. By contrasting collective and composite dream images (Freud, 1900/1953), the reductionistic nature of current conceptions of dream metaphor becomes evident. An alternative, based on composite dream images, substantiates States (1988) characterization of the analogy between literature and dreaming. A method of dream analysis is introduced that identifies central themes within the dream, independently of dreamer associations, and specifies the expressive devices that provide defamiliarizing transformations of those central themes. Preliminary explorations using this method indicate the importance of identifying the defamiliarizing transformations of composite dream images in any attempt to understand their effects, especially as these become evident in impactful dreams. (*Sleep and Hypnosis*, 1999, 1(2):112-121.)

JEAN-MICHEL QUINODOZ, 'Dreams that turn over a page': Integration dreams with paradoxical regressive content

The subject of this paper is 'dreams that turn over a page', whose primitive anxiety-inducing content frightens the dreamer, although the psychoanalyst sees them as a sign of progress in psychic integration despite their regressive appearance. This thesis is illustrated by clinical examples. Because such anxiety dreams typically occur at a time of integration, the author considers that the analyst must interpret them as showing that the patient is now able to accept hitherto unrepresentable parts of himself, while the dream content proper should be interpreted at a second stage once the anxiety has subsided. The author postulates that these seemingly regressive dreams are a token of progress because they occur at privileged points in the transference when projective identification is giving way to introjection. The reintegration of previously expelled fragments causes anxiety but also gives the dreamer a sense of inner cohesion, while at the same time accounting for the particular clarity and coherence of these dreams. The

author compares his concept of dreams that turn over a page with similar notions in the literature and contends that such dreams retrospectively illuminate changes in the dreamer's intrapsychic conflicts on a more elementary level of unconscious fantasy than the classical approach would suggest. (*International Journal of Psycho-Analysis*, 1999, 80(2):225-238.)

ANTAL BÓKAY, On the metapsychology of dreams in psychoanalysis

Freud's seminal work, the *Interpretation of Dreams* besides being the source of psychoanalysis as such contains a theory of subject that is crucial for contemporary humanities. The idea of dreams and the understanding of the elaboration of dream processing may serve as an epistemology of the internal articulation of sense. It is possible to define several such general, epistemological aspects of dreaming and dream interpretation. First of all dreams and dream interpretation takes place between sleep and wakefulness, between the internal and the external. These two states refer to the special phenomenological aspects of the dream process. Dreams have a reading character, as they exist only if they are read (told) by the reader, by the dreamer. The dreams are infinite and have navels, a points of contact with the unknown. Other binary epistemological features of dreams are their image versus word character, their energy nature versus being cognitive constructs. Freud, and the later analysts talk about the central importance of the rhetorical nature of dreams, the primary function of dream-work.

ILDIKÓ ERDÉLYI, The unconscious body image as a metaphoric theory and the appearance of the body image in dreams

In her essay the author interprets the unconscious body image concept elaborated by Françoise Dolto. She examines the relation between metaphoric theory-formation and the theme of early relationship. After introducing the metaphoric theories, including also Dolto's theory, she demonstrates through a case study the application of the body image concept during her work with dreams in psychotherapeutic practice, and shows how she finds early experiences in the traces of body image. Beside object-relational theory she uses Daniel N. Stern's theories, especially the idea of 'vitality affect' that fits well to Dolto's body image concept. Both of the latter ones try to reach the pre-verbal period. The work method through which she applies the unconscious body image most effectively is the reverie that originates from Wilfried Bion (1962), and was raised to a masterly level by Thomas Ogden (2012). Finally, through the above-mentioned case she presents how she treats fantasies, dreams and the unconscious body image in psychotherapeutic practice.

KATALIN BÁLINT – ENIKŐ EDINA FECSKÓ, The dream metaphor in psychoanalytic film theory

The purpose of the paper is to describe the analogy between film and dream. The authors introduce the main fields of the similarities as the connections between film viewing and dreaming, the structural parallels between film and dream, the wish-fulfilling functions of the two phenomena and the analogous features of interpretation of dreams and interpretation of films.

In the **METHODOLOGICAL WORKSHOP** section we publish:

AMARYL ÁRKOVITS, ‘We are all like the material of dreams’: The theory and practice of DREAM-therapy

The concept of humans of DREAM-therapy is based on the anthropology of psychoanalysis and the dynamic models of development. This form of psychotherapy intends to combine active technique initiated by Sándor Ferenczi, the time-framed method by Balint and Ornstein, as well as the methodical and technical repertoire of focal therapies. Its most important component is dreamwork – interpretation of dreams. As in the case of other dynamic therapies the most significant aspect of the therapy is the forming relationship with the therapist – this accentuates and signifies ideas shared in the therapeutic sessions. The important concepts of DREAM-therapy are the relationship, the interpretation, transference and countertransference, the active elaboration of opposition, and the termination. The system of transference phenomena is in the centre of our work, which adds content-, emotional- and contextual connotations to the therapeutic process.

LILI SZIRTES, Phantom in the mirror: the appearance of transgenerational trauma transmission in dreams

This study is focusing on the intergenerational transmission of the trauma of holocaust through two case studies, in which the analysis of the key-dreams of the interviewees (Attila and her daughter, Aliz) is central. The clinical benefit of comparing generational dreams is that it outlines an essential image of the multi-layered conflict-constellation (Stekel, 1935; Erdélyi, 2010). The latent content of the dream – filling in the gaps of the life story narrative due to the secrets banished to mass graves – is leading to the hiding place of the intergenerational phantom (Ábrahám, 1975): in the family tale examined, to the relationship conflicts of preverbal and oedipal nature resulting from phantomization. In the analysis of early childhood traumas, I rely on psychoanalytic theories: Ferenczi’s ‘confusion of tongues’, Wardi’s ‘memorial candle’, Erdélyi’s ‘Little Angel’, Lacan’s ‘mirror stage’, Dolto’s ‘unconscious body image’ and ‘doppelgänger’ concepts. The symbolic linguistic duality of the associations to the dream in both dreamers’ material is indicating the repetition of the trauma set into ungraspable timelessness and the ‘split children’ being captured in parallel experiences of being.

Contents

Introduction (*Ildikó Erdélyi* and *Orsolya Papp-Zipernovszky*) 3

MAJOR ARTICLES

Don Kuiken: An enriched conception of dream metaphor 5

Jean-Michel Quinodoz: ‘Dreams that turn over a page’:
Integration dreams with paradoxical regressive content 25

Antal Bókay: On the metapsychology of dreams in psychoanalysis 41

Ildikó Erdélyi: The unconscious body image as a metaphoric theory and
the appearance of the body image in dreams 59

Katalin Bálint, Edina Enikő Fecskó: The dream metaphor in
psychoanalytic film theory 73

METHODOLOGICAL WORKSHOP

Amaryl Árkovits: ‘We are all like the material of dreams’: The theory and
practice of DREAM-therapy 83

Lili Szirtes: Phantom in the mirror: the appearance of transgenerational
trauma transmission in dreams 93

ENGLISH SUMMARIES 105

Ára: 990,— Ft

TARTALOM

BEVEZETŐ (Erdélyi Ildikó, Papp-Zipernovszky Orsolya)	3	Bálint Katalin – Fecskó Edina Enikő: Az álommetafora a pszichoanalitikus filmelméletben	73
TANULMÁNYOK		MÓDSZERTANI MŰHELY	
<i>Don Kuiken:</i> Az álommetafora kibővített koncepciója.....	5	Árkovits Amaryl: „Olyanok vagyunk mi is, mint az álmok anyagja”: A DREAM-terápia elmélete és gyakorlata	83
<i>Jean-Michel Quinodoz:</i> Lapfordító álmok: Paradox regresszív tartalmú integrációs álmok	25	Szirtes Lili: Fantom a tükörben: A transzgenerációs traumaátadás megjelenése álmokban.....	93
<i>Bókay Antal:</i> Megjegyzések az álom pszichoanalitikus metapszichológiájához.....	41	ENGLISH SUMMARIES	105
<i>Erdélyi Ildikó:</i> A tudatalan testkép elmélete és a testkép megjelenése álmokban	59	CONTENTS	108

E számunk megjelenését támogatásukkal segítették:

A „Budapest Bank Budapestért” Alapítvány
Anonim támogatóink jövedelemadójuk 1%-ával

Imágó Egyesület
(Budapest)

Imago International
(London)